Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

© Издателство на Регионален исторически музей – София
© Publishing of Regional History Museum – Sofia

София
2021

"Е-бюлетин" е периодично научно електронно издание на Регионален исторически музей – София

"E-Bulletin" is a periodical scientific electronic edition of Regional History Museum – Sofia

Съставители

д-р Александър Станев (РИМ–София)
Цветозар Йотов (РИМ–София)

Senior editors

Alexander Stanev, PhD (RHM–Sofia)
Tzvetozar Yotov (RHM–Sofia)

Редакционна колегия

доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова (РИМ–София)
гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова (СУ „Св. Климент Охридски")
д-р Марио Филипов (РИМ–София)
Елена Николова (РИМ–София)

Editorial board

Veneta Handzhiyska-Yankulova, Assoc. Prof., PhD (RHM–Sofia)
Iliana Borisova-Katsarova, Chief Assist. Prof., PhD (SU "St. Kliment Ohridski")
Mario Filipov, PhD (RHM–Sofia)
Elena Nikolova (RHM–Sofia)

Техническо оформление

д-р Александър Станев

Layout

Alexander Stanev, PhD

Регионален исторически музей – София

Regional History Museum – Sofia

ISSN 2603-4247

София
2021

ЕЛЕКТРОНЕН БЮЛЕТИН
E-BULLETIN

Регионален исторически музей – София

Regional History Museum – Sofia

http://www.sofiahistorymuseum.bg/bg/ http://e-bulletin.sofiahistorymuseum.bg/bg/

Бр. 04/2021 ISSN 2603-4247 Vol. 04/2021

Съдържание
Content

Археология
Archaeology

КЪСНОХАЛКОЛИТНА КЕРАМИКА ОТ ГЕРМАНСКОТО КАЛЕ, С. ГЕРМАН, СОФИЙСКО

Маргарита Попова

LATE CHALCOLITHIC POTTERY FROM GERMANSKO KALE, VILLAGE OF GERMAN, SOFIA CITY REGION

Margarita Popova

. 3–11

БРОНЗОВИ КРАЧЕТА С ФОРМА НА ПЕЛТА ОТ СЕРДИКА

Марио Иванов

COOPER ALLOY PELTATE FEET FROM SERDICA

Mario Ivanov

. 13–18

КЪСНОАНТИЧЕН ЗИДАН ГРОБ ОТ ЗАПАДНИЯ НЕКРОПОЛ НА СЕРДИКА

Юниан Мешеков, Илиана Борисова-Кацарова, Надежда Атанасова, Владимир Цветков

LATE ANTIQUITY MASON TOMB FROM THE WESTERN NECROPOLIS OF SERDICA

Yunian Meshekov, Iliana Borisova-Katsarova, Nadezhda Atanassova, Vladimir Tzvetkov

. 19–46

СИСТЕМНИ ТЕРЕННИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗДИРВАНИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА СТОЛИЧНА ОБЩИНА ПРЕЗ 2020 Г. (ГЕРМАН И ЛОЗЕН)

Александър Станев, Методи Златков

ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEYS IN THE AREA OF SOFIA MUNICIPALITY 2020 (GERMAN AND LOZEN)

Alexander Stanev, Metodi Zlatkov

. 47–77

История
History

СЪЮЗЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХУДОЖНИЦИ ПО ВРЕМЕ НА „НАРОДНОДЕМОКРАТИЧНАТА ВЛАСТ“ 1944–1950 Г.

Теодора Мешекова

THE UNION OF BULGARIAN ARTISTS DURING THE “PEOPLE‘S DEMOCRATIC” GOVERNMENT 1944–1950

Theodora Meshekova

. 81–93

Музеология
Museology

ВРЕМЕННА ИЗЛОЖБА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ „ПРИЛОЖНО ЗЛАТАРСКО ИЗКУСТВО“ (3 ЮНИ – 26 СЕПТЕМВРИ 2021 Г.)

Кателина Салтирова-Павлова

TEMPORARY EXHIBITION OF THE REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA “APPLIED GOLDSMITH ‘S ART” (JUNE 3RD – SEPTEMBER 26TH, 2021)

Katelina Saltirova-Pavlova

. 97–110

ВРЕМЕННА ИЗЛОЖБА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ „ГЕОРГИ СТ. РАКОВСКИ И СОФИЙСКИТЕ ВЪЗРОЖДЕНЦИ“ (13 АПРИЛ – 31 МАЙ 2021 Г.)

Десислава Първанова

TEMPORARY EXHIBITION OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM – SOFIA "GEORGI ST. RAKOVSKI AND SOFIA REVIVALISTS" (APRIL 13TH – MAY 31ST, 2021)

Desislava Parvanova

. 111–117

СПОМЕНИ ОТ СОФИЯ

Марияна Маринова

MEMOIRS FROM SOFIA

Mariana Marinova

. 119–127

МЯСТОТО НА СЪВРЕМЕННОТО ИЗКУСТВО В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ. ВРЕМЕННИ ЕКСПОЗИЦИИ НА СЪВРЕМЕННИ БЪЛГАРСКИ ХУДОЖНИЦИ ПРЕЗ 2021 Г.

Христина Грозданова

THE PLACE OF CONTEMPORARY ART IN THE REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA TEMPORARY EXHIBITIONS OF CONTEMPORARY BULGARIAN ARTISTS IN 2021

Hristina Grozdanova

. 129–149

Културно-историческо наследство
Cultural Heritage

БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В ОБЛАСТТА НА НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО С АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОФИЛ (1878–1944 Г.). ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

Даниел Иванов

BULGARIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE WITH ARCHAEOLOGICAL PROFILE (1878–1944). HISTORICAL REVIEW

Daniel Ivanov

. 153–163

Археология
Archaeology

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

КЪСНОХАЛКОЛИТНА КЕРАМИКА ОТ ГЕРМАНСКОТО КАЛЕ, С. ГЕРМАН, СОФИЙСКО

Маргарита Попова

В Софийското поле са познати голям брой обекти от времето на праистория (Петков 1931, 115–145; 1936, 403–423; 1950, 157–170; 1960, 44–58; 1961, 64–73; 1963, 177–194; Тодорова, Х. 1986, 123–132; Тодорова, Вайсов 1993, 97–116; Николов, Такорова 2021). За съжаление археологическите проучвания на неолита и халколита в района са изключително ограничени, което затруднява изследването на развитието и динамиката на поселищния живот. Преобладаващата част от познатите материали не произхожда от археологически разкопки, а са събрани при обходи и наблюдения през миналия век. Върху много малка част от обектите са проведени археологически проучвания, като добитите данни за стратиграфията са неясни, а материалът е частично публикуван.

Цел на настоящето кратко съобщение е да илюстрира част от представителните фрагменти от керамични съдове, събрани от Германското кале по време на изпълнението на научната експедиция по проекта „Системни теренни археологически издирвания на територията на Столична община“, сезон 2020 г. (Станев, Златков 2021, 47-77).

Обектът „Германското кале“, въведен в научната литература през миналия век, е разположен върху естествено възвишение, източно от с. Герман. Културните пластове са нарушени от множество иманярски изкопи с различна големина. Регистрирани са части от крепостна стена и различни градежи от времето на Късната античност (Пенчева 2007, 27–39; Станев, Златков 2021, 60-61). Установено е наличието и на „праисторически пласт“ от късния халколит, като липсват други стратиграфски наблюдения (Пенчева 2007, 33).

При огледа на терена, освен части от битова и строителна керамика от Късната античност, бяха намерени и фрагменти от праисторически керамични съдове.

Сред тях немалка част заемат частите от различни по форма и размер раз-

лати съдове – паници (Обр. 1.1–10; Обр. 2.11–15). Изработени са от глина с неорганични примеси. Цветът на съдовете варира от тъмносив до бежово-червен. Паниците са с долна част с форма близка до пресечен конус и различно оформяне на устието. Устийният ръб може да е прав, удебелен от вътрешната страна и удебелен или леко заострено и силно извит навътре (оформен като къс перваз). Дъната са равни или конкавни. При преобладаващата част от тях външната и вътрешната им повърхност е много добре огладена и полирана. Много малка част от паниците са украсени. Орнаментацията е изпълнена с графит, съчетан в някои случаи с червена боя. При някои паници външната им повърхност е изкуствено огрубена.

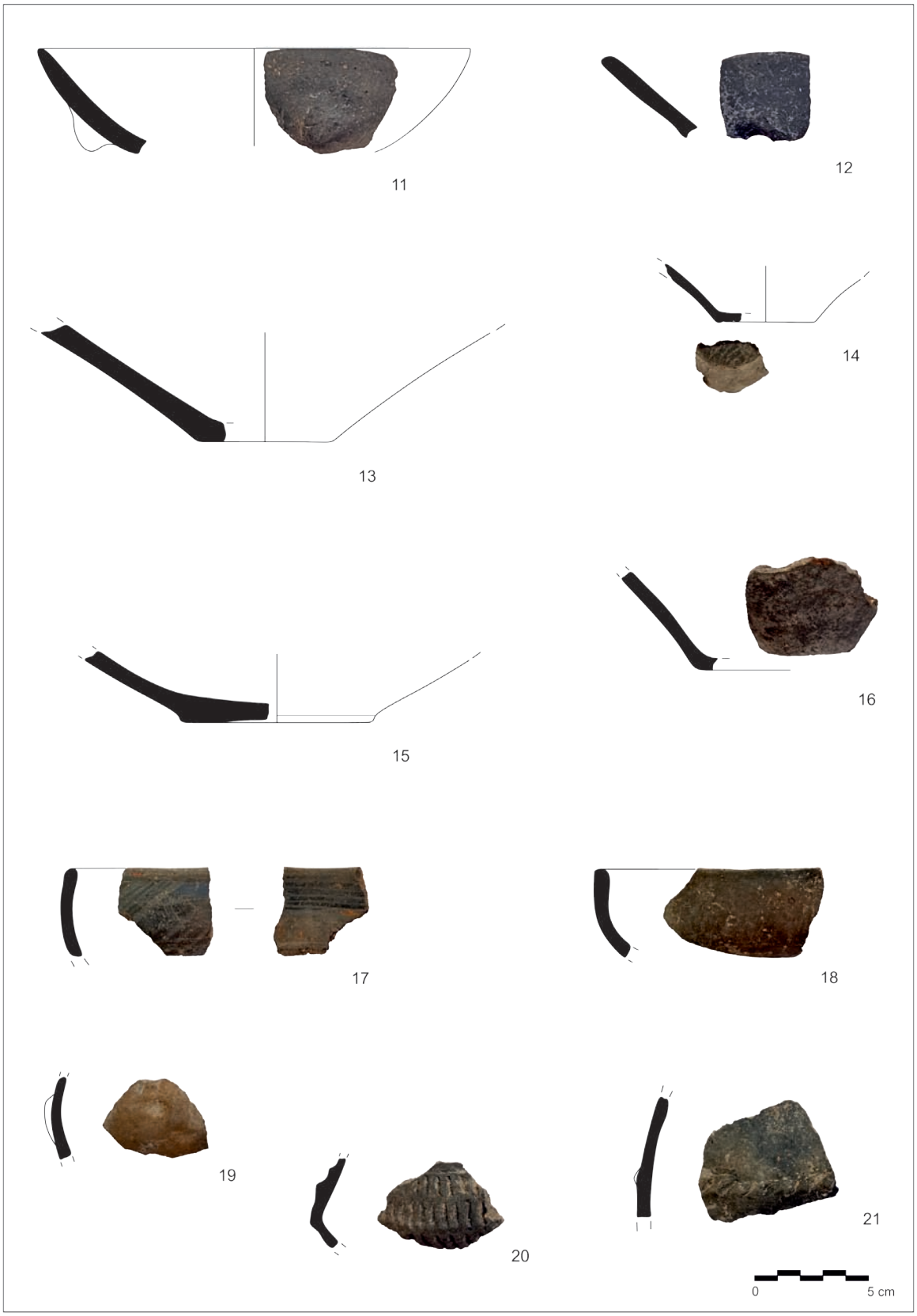
Намериха се и множество фрагменти от различни по размери по-плитки или дълбоки съдове (купи и гърнета) (Обр. 2.17–21; Обр. 3.22–24). Изработени са от глина с неорганични примеси. Цветът на повърхността на съдовете варира от сиво-кафяв до бежово-червен. Съдовете може да са с конична долна и цилиндрична или леко наклонена навън горна част. Други са с шия, средна част (плещи) и долна конична част. Някои от формите имат хоризонтални дръжки. В повечето случаи външната повърхност на горната част на съдовете е добре огладена, при някои и полирана. Украсата – графитна или набодена – покрива обикновено външната горна част на съдовете. Има и случаи, при които орнаменти с графит са нанесени и върху вътрешната им страна.

Сред намерената керамика има и части от различни по форма и размери дълбоки съдове (гърнета) (Обр. 3.25–31; Обр. 4.32–38). Съставени са от шия, средна част (плещи) и долна част с форма пресечен конус. При някои шията е цилиндрична или силно наклонена навън. Дъната са равни. Външната повърхност на плещите при някои съдове е покрита с набодена украса.

Според характеристиките си представения керамичен материал от Германското кале най-общо може да се отнесе към култура Криводол–Сълкуца (вероятно края ѝ) (Георгиева 2012; Гребска-Кулов, Кулов 2014, 249–264; Тодорова, Н. 2014, 265–297; Grębska-Kulow, Kulov 2011, 203–213).

Обр. 1. *Разлати съдове:* ***1–10.*** *Паници (снимка и графично представяне: М. Попова).*

Обр. 2. *Разлати съдове:* ***11–15.*** *Паници; Дълбоки съдове:* ***16–21.*** *Купи и гърнета (снимка и графично представяне: М. Попова).*

Обр. 3. *Дълбоки съдове:* ***22–24.*** *Купи и гърнета; Дълбоки съдове:* ***25–31.*** *Гърнета (снимка и графично представяне: М. Попова).*

Обр. 4. *Дълбоки съдове:* ***32–38.*** *Гърнета (снимка и графично представяне: М. Попова).*

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Георгиева 2012: П. Георгиева. Керамиката на култура Кривидол–Сълкуца. София, 2012.

Гребска-Кулов, Кулов 2014: М. Гребска-Кулов, И. Кулов. Късен халколит в долината на Средна Струма. – In: In memoriam Lilyana Pernicheva-Perts. Под ред. на В. Петрова, С. Танева и К. Бояджиев (= Годишник на Националния археологически музей. Т. 12). София, 2014, 249–264.

Николов, Такорова 2021: В. Николов, Д. Такорова. Слатина – раннонеолитно село в Софийското поле: краят на VII – първата половина на VI хил. пр. Хр. София, 2021.

Пенчева 2007: Е. Пенчева. Нови наблюдения върху ранновизантийското укрепление в землището на с. Герман, Софийско. – В: Известия на Националния исторически музей. Т. XVIII. Велико Търново, 2007, 27–39.

Петков 1931: Н. Петков. Могилата Окол глава при с. Гниляне. – В: Годишник на Народния музей. Кн. V (за 1926–1931 г.). София, 1933, 115–145.

Петков 1936: Н. Петков. Предисторическо изследване на Софийското поле и близките му околности. – В: Годишник на Народния музей. Кн. VI (за 1932–1934 г.). София, 1936, 403–423.

Петков 1950: Н. Петков. Селищната могила Окол глава. – В: Известия на Археологическия институт. Т. XVII. София, 1950, 157–170.

Петков 1960: Н. Петков. Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле. – В: Археология, 4, 1960, 44–58.

Петков 1961: Н. Петков. Нови данни за неолитната култура край София. – В: Археология, 3, 1961, 64–73.

Петков 1963: Н. Петков. Пеклюк – праисторическо селище при с. Гълъбовци, Софийско. – В: Известия на Археологическия институт. Т. XXVI. София, 1963, 177–194.

Станев, Златков 2021: А. Станев, М. Златков. Системни археологически издирвания на територията на Столична община през 2020 г. (Герман и Лозен). – В: Електронен бюлетин на РИМ–София, 4, 2021, 47-77.

Тодорва, Н. 2014: Н. Тодорова. Нови данни за финала на халколита в долината на Средна Места. – In: In memoriam Lilyana Pernicheva-Perts. Под ред. на В. Петрова, С. Танева и К. Бояджиев (= Годишник на Националния археологически музей. Т. 12). София, 2014, 265–297.

Тодорова, Х. 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България (Пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986.

Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (Краят на седмо–шесто хилядолетие преди новата ера). София, 1993.

Grębska-Kulow, Kulov 2011: M. Grębska-Kulow, I. Kulov. Cultural development in the Mesta River valley during the 5th mill. BC. – В: Златното пето хилядолетие: Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. Под ред. на Я. Бояджиев и С. Терзойска-Игнатова. София, 2011, 203–213.

S U M M A R Y

LATE CHALCOLITHIC POTTERY FROM GERMANSKO KALE, VILLAGE OF GERMAN, SOFIA CITY REGION

Margarita Popova

During the execution of the scientific expedition under the project "Systematic field archaeological surveying on the territory of Sofia Municipality", season 2020, the Germansko Kale fortress near the village of German, Sofia Region was visited. Parts of ceramic vessels of differing sizes, shapes and decorations from the Late Chalcolithic period (Krivodol–Sălcuţa Culture) have been found.

Fig. 1. *Shallow vessels:* ***1–10.*** *Dishes (photo and graphic illustration: M. Popova).*

Fig. 2. *Shallow vessels:* ***11–15.*** *Dishes; Deep vessels:* ***17–21.*** *Bowls and jars (photo and graphic illustration: M. Popova).*

Fig. 3. *Deep vessels:* ***22–24.*** *Bowls and jars. Deep vessels:* ***25–31.*** *Pots (photo and graphic illustration: M. Popova).*

Fig. 4. *Deep vessels:* ***32–38.*** *Pots (photo and graphic illustration: M. Popova).*

Ключови думи: *Германско кале, теренни археологически издирвания, керамични фрагменти, късен халколит, култура Криводол–Съл куца, област София*

Key words: *Germansko Kale, archaeological field surveys, pottery fragments, Late Chalcolithic, Krivodol–Sălcuţa Culture, Sofia City Region*

Д-р Маргарита Попова
Национален исторически музей
Отдел „История на българските земи в оревността (праистория – Късна античност)"
margarita_po@abv.bg

Margarita Popova, PhD
National History Museum
Department of History of the Bulgarian lands in Antiquity (Prehistory – Late Antiquity)
margarita_po@abv.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

БРОНЗОВИ КРАЧЕТА С ФОРМА НА ПЕЛТА ОТ СЕРДИКА

Марио Иванов

Дискусията върху т. нар. немонетни форми на пари, използвани в локалния търговския стокообмен на тракийските земи до налагането на истински парични знаци, има дълга история (срв. Балабанов 2011). За такива се смятат различни бронзови артефакти: слитъци с форма на опъната волска кожа, брадви, сърпове, гривни, стрели, делфинчета, трискели и други, чиято функция невинаги е ясна за съвременния изследовател (Манов 2006, 79; Балабанов 2011, 164–167). По-голямата част от тях са откривани под формата на колективни находки или произхождат от частни колекции и иззети от иманяри предмети, което не дава информация за техния контекст и силно затруднява тяхната датировка. Хронологията им като цяло се разполага в къснобронзовата и ранножелязната епоха докъм IV век пр. Хр. (Балабанов 2006, 14; Балабанов 2011, 166–167).

Конкретният повод, провокирал тази статия, е въвеждането в научно обръщение на нови „немонетни" форми, чиято идентификация и хронология е некоректна. В своя статия върху немонетните средства за размяна Ст. Топалов публикува и разглежда серия предмети, които според него са изпълнявали тази функция. Авторът коментира няколко вида предмети: колела, камбанки, кухи конуси, стилизирани трискели, предмети с бъбрековидна форма и такива, имитиращи оръдия на труда – брадви, лъкове, котви, палешници и т.н. (Topalov 2004, 35–42). Въз основа на теглата на разглежданите предмети са формулирани няколко номинала, обвързани с метричните стандарти на вавилонската мина (Topalov 2004, 43–44). Прави впечатление липсата на информация за местонамирането и контекста на разглежданите разменни средства, както в текста, така и в използваната литература. Споменава се най-общо областта на Западното Черноморие, Добруджа и районите на Ямбол, Пловдив и Стара Загора (Topalov 2004, 35). Без да коментирам методическата издържаност на подобен подход, съм на мнение, че яснят археологически контекст на подобни предмети е от основно значение за разбиране на тяхната функция и хронология, което от своя страна е необходимо условие за последващ анализ. В тази връзка е предложеният по-долу коментар върху публикуваните от Ст. Топалов т.нар. „предмети с бъбрековидна форма" (Nierenförmige platte Objekte) (Topalov 2004, 42, Abb. 59–68; Топалов 2007,

106, табл. XVIII.0). Авторът изобщо не коментира алтернативна възможност за идентификация на въпросните находки, макар да отбелязва тяхната "nicht genau definierbaren Verwending" (Topalov 2004, 42, Abb. 59–68). Предложена е кратка информация за тяхното тегло, въз основа на която въпросните предмети са идентифицирани като немонетни средства за размяна. Хронологията на използване на „бъбрековидните" предмети не е упомената, но се предполага да е в рамките на I хил. пр. Хр., ако се съди по заглавието на статията. По-късно въпросните „немонетни" средства са коментирани от П. Балабаннов, който коректно ги описва като „пелти". Макар да не поставя под съмнение „нефункционалността на тези предмети в бита", авторът все пак изразява въздържаност по отношение на тяхната интерпретация като немонетни парични знаци (Балабанов 2011, 166, 177, рис. 3). В друга своя статия П. Балабанов отбелязва, че въпросните бронзови пелти са от частни колекции, поради което обстоятелствата на тяхното откриване остават неясни (Балабанов 2006, 15, Табло I.1). Произхождащите от археологически контексти „предмети с бъбрековидна форма" ясно показват, че предложената от Ст. Топалов идентификация, функция и хронология не отговаря на истината.

При археологическите проучвания през последните години в центъра на София заедно с многобройните други находки са открити и три малки бронзови предмета с форма на пелта, идентични на коментираните по-горе (Обр. 1–4). Две от находките произхождат от разкопките на обект „Метростанция 8–II" (Обр. 1–2), а третата – от проучванията на пл. „Св. Неделя" (Обр. 3)[1]. Най-ранният предмет (обр. 1, обр. 4.1) има размери: дължина – 2,7 см, широчина – 1,4 см и дебелина – 0,2 см. Двата края са завити навътре и имат окръглени завършеци. В средата се издава израстък с конкавни страни. Находката произхожда от ранноримска сграда, вероятно войнишка барака, чиито останки са проучени в помещение 1 на сграда А1 (за плана на сградата вж. Иванов 2020, обр. 2, 6 и 12). Стратиграфската позиция позволява датирането ѝ в I хронологически период на Сердика, между 46 и 68/69 г. (Иванов 2020, 255, табл. XX, LVIII). Втората пелта (обр. 2, обр. 4.2) има окръглени краища с триъгълен издатък между тях и размери: дължина – 2,2 см, широчина – 0,8 см и дебелина – 0,15 см. Открита е в сграда А2, до северния преграден зид на помещение 6, на кота +540,40 м. Полеви инв. № А 791. Според стратиграфската позиция находката може да се отнесе към края на II – първата половина на III век. Нейното местонамиране до една от по-късно изградените стени не изключва и по-ранна дата. Последната находка (обр. 3, обр. 4.3) е с размери: дължина – 3,6 см, широчина – 1,1 см и дебелина – 0,5 см. Произхожда от помещение 7 на сграда VI (кота +545,77), от пласт с материали от втората половина на III – началото на IV век (за сградата вж. Кацарова 2020).

Контекстът на откриване на трите находки и ясната им хронология в римския период показват функционирането на подобни предмети в една различна културна среда, изцяло под контрола на римската монетна система, когато употребата на „немонетни" средства за размяна е неуместна. Нещо повече. В началния период от своето възникване и развитие Сердика най-вероятно е

[1] Полеви инв. № 777/2017. Благодаря на ръководителя на проучването гл. ас. д-р В. Кацарова (НАИМ–БАН) за възможността да публикувам находката, както и за предоставените ми данни за контекста на нейното откриване. Изказвам моята благодарност и на д-р А. Станев (РИМ–София), който ми предостави снимка на бронзовата пелта.

представлявала военен лагер на римска военна част (Иванов 2011, 9; Иванов 2020, 108–109). В подобен културен контекст функционирането на „немонетни" форми няма място, което се подкрепя и от откритията многоброен нумизматичен материал от периода.

Идентификацията на разглежданите бронзови находки с пелтовидна форма от Сердика, както и на идентичните им „бъбрековидни предмети", показва съвсем различна, утилитарна функция. Многобройни паралели на подобни находки са известни от Италия и най-вече от Помпей, където са идентифицирани като бронзови крачета на различни съдове. Подобни крачета са характерни за втората половина на I век пр. Хр. и началните десетилетия на I век сл. Хр. Към края на третата четвърт на века постепенно започват да излизат от употреба (Cool 2016, 158–161, Fig. 5.24). Обикновено тези крачета са във вид на плоски бронзови плочки с различна форма, запоявани към дъното на съда, за осигуряване на неговата стабилност. Те са били в комплект по три, разположени на еднакво разстояние по периферията на дъното на съда (срв. Bolla, Castoldi 2016, 133, Fig. 12). От времето на Флавиите насетне съдовете с отделно припоени крачета постепенно са изместени от такива с крачета, отляти заедно със съда (Cool 2016, 158). Сред бронзовите съдове от Помпей има екземпляри, открити запазени заедно с крачетата, които ясно илюстрират функцията на бронзовите пелти (Tassinari 1993, 116, No. 7042). В последните изследвания върху малките находки от Помпей бронзовите крачета от съдове са представени в две основни форми: 1) извити плочки с конкавни краища и 2) различни варианти на пелта, употребявани преимуществено при съдове от типа на касеролето (Cool 2016, 158–161, Fig. 5.24). Находките от Сердика попадат във втория вариант, което важи и за предметите с „бъбрековидна форма", публикувани от Ст. Топалов и впоследствие дискутирани и от П. Балабанов. Представените сердикийски екземпляри са открити в ясен стратиграфски и археологически контекст, който свидетелства за продължителна употреба на бронзовите съдове с отделно припоени крачета. Изглежда, че в провинциална среда тази технология продължава да е в употреба и през II–III век.

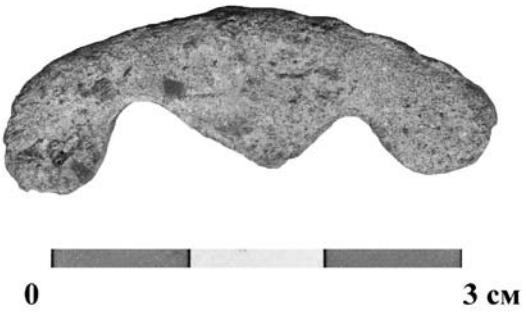
Разгледаните бронзови пелти от Сердика и приведените паралели ясно показват, че бронзовите предмети с форма на пелта представляват крачета, припоявани към различни бронзови съдове и не могат да бъдат идентифицирани като немонетни средства за размяна. Хронологията на бронзовите крачета от съдове като цяло се разполага в периода на късната република и принципата, което значително се различава от времето на употреба на немонетните знаци. В заключение е необходимо да се подчертае, че разглеждането на археологическия материал извън оригиналния му контекст често води до прибързани и неаргументирани изводи по отношение на неговата функция и хронология.

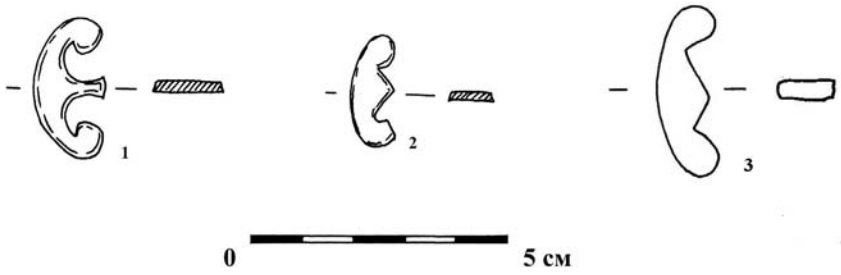
Обр. 1. *Бронзово краче с форма на пелта от Сердика, средата – третата четвърт на I век (снимка: М. Иванов).*

Обр. 2. *Бронзово краче с форма на пелта от Сердика, края на II – първата половина на III век (снимка: М. Иванов).*

Обр. 3. *Бронзово краче с форма на пелта от Сердика, втората половина на III – началото на IV век (снимка: А. Станев).*

Обр. 4. *Графично представяне на бронзовите крачета от Сердика (автор: М. Иванов).*

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Балабанов 2006: П. Балабанов. Домонетни форми в Тракия и Скития през I хил. пр. Хр. – В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3/1, 2006, 13–31.

Балабанов 2011: П. Балабанов. Немонетные формы денег в Скифии и Фракии. – В: Античный мир и археология. Вып. 15. Саратов, 2011, 162–180.

Иванов 2011: М. Иванов. Резултати от археологическите проучвания във връзка с изграждането на Метростанция 8–II, София. – В: Паметници, реставрация, музеи, 3–4, 2011, 3–10.

Иванов 2020: М. Иванов. Сердика от Клавдий до Хадриан (= Разкопки и проучвания. Т. 45). София, 2020.

Кацарова 2020: В. Кацарова. Античната сграда под северната половина на пл. „Св. Неделя“, гр. София. – В: Археологическото наследство на площад „Св. Неделя“ (= Национален археологически музей: Каталози. Т. XX). Под ред. на В. Кацарова и К. Петкова. София, 2020, 17–41.

Манов 1998: М. Манов. Нов тип домонетни форми от българските земи. – В: Археология, 3–4, 1998, 79–82.

Топалов 2007: Ст. Топалов. Аполония Понтика. Приноси към проучване монетосеченето на града през VI–I в. пр. н. е. (Част първа). София, 2007.

Bolla, Castoldi 2016: M. Bolla, M. Castoldi. I recipienti di bronzo in Italia settentrionale tra IV e I secolo a. C. e il caso del territorio Veronese. – In: Arheološki vestnik, 67, 2016, 121–175.

Cool 2016: H. E. M. Cool. The Small Finds and Vessel Glass from Insula VI.1 Pompeii: Excavations 1995–2006. Oxford, 2016.

Tassinari 1993: S. Tassinari. Il vasellame bronzeo di Pompei. Roma, 1993.

Topalov 2004: St. Topalov. Nichtmonetäre Austauschgegenstände in Rahmen des Kleinhandels der thrakischen Regionen während des ersten Jahrtausend v. Chr. – In: Archaeologia Bulgarica, 2, 2004, 35–45.

S U M M A R Y

COOPER ALLOY PELTATE FEET FROM SERDICA

Mario Ivanov

The article discusses one particular form of the so-called non-monetary means used in the pre-Roman period. Several small cooper alloy plates of pelta shape are published by S. Topalov and identified as non-monetary exchange goods.

Three cooper alloy peltate items (Figs. 1–4) are found during the excavations in Sofia. Its chronology is in Roman period when the coin circulation is out of doubt. Similar examples are published from Italy and other Roman provinces as well. Their identification is as feet of Roman cooper alloy vessels, mostly of trulla-type. The small feet plates are soldered additionally to the bottom of the vessel. This is the reason for their separate finding and the misunderstanding of the original function.

***Fig. 1**. Cooper alloy peltate feet from Serdica, mid. – third quarter of the 1st c. AD (photo: M. Ivanov).*

***Fig. 2**. Cooper alloy peltate feet from Serdica, end of the 2nd – first half of the 3rd c. AD (photo: M. Ivanov).*

***Fig. 3**. Cooper alloy peltate feet from Serdica, second half of the 3rd – early 4th c. AD (photo: A. Stanev).*

***Fig. 4**. Graphic illustration of the cooper alloy peltate feets from Serdica (author: M. Ivanov).*

***Ключови думи:** немонетни форми, пелти, Сердика*

***Key words:** non-monetary means, peltate, Serdica*

Доц. д-р Марио Иванов
Национален археологически институт с музей
при Българска академия на науките
Секция за антична археология
slotarm74@gmail.com

Mario Ivanov, Associate Professor, PhD
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
Department of Classic Archaeology
slotarm74@gmail.com

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

КЪСНОАНТИЧЕН ЗИДАН ГРОБ ОТ ЗАПАДНИЯ НЕКРОПОЛ НА СЕРДИКА

Юниан Мешеков, Илиана Борисова-Кацарова
Надежда Атанасова, Владимир Цветков

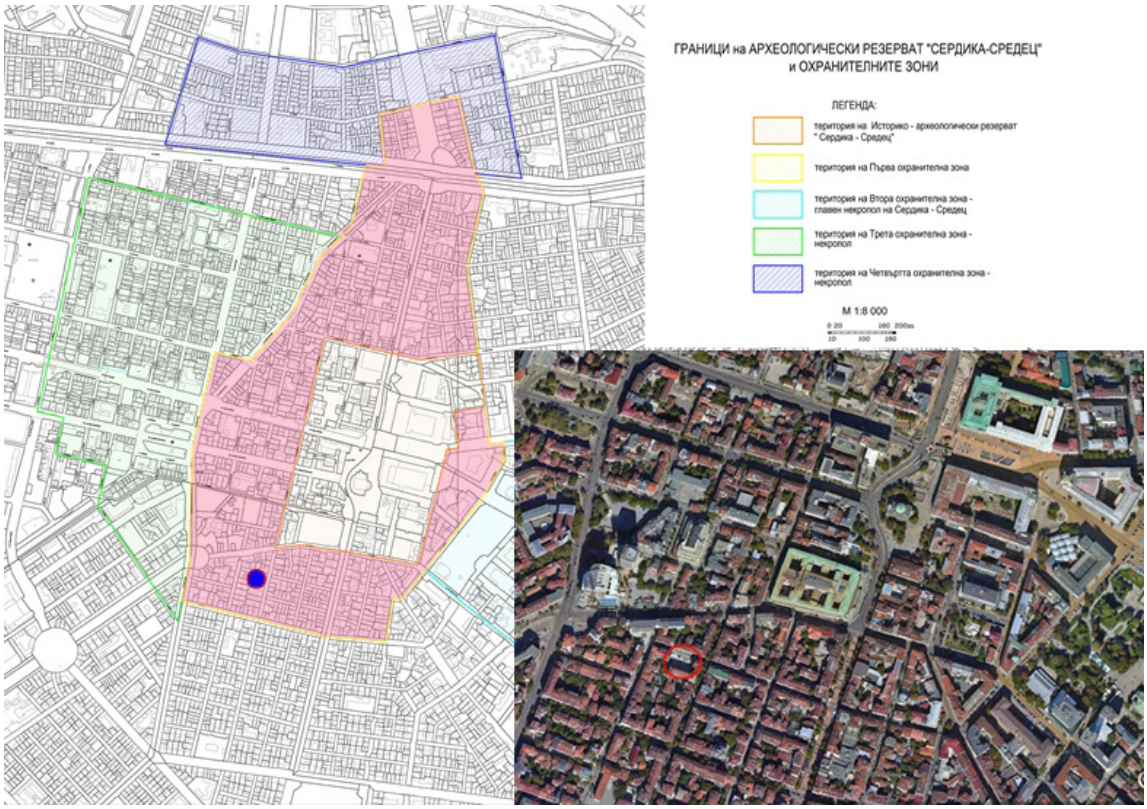
Въведение

През лятото на 2019 г. на ул. „Иван Денкоглу" № 6 в гр. София е регистрирана нова част от западния некропол на римска Сердика. Спасителното археологическо проучване е проведено във връзка с инвестиционно намерение за строеж на офис сграда. Настоящият текст представя резултатите от проучването.

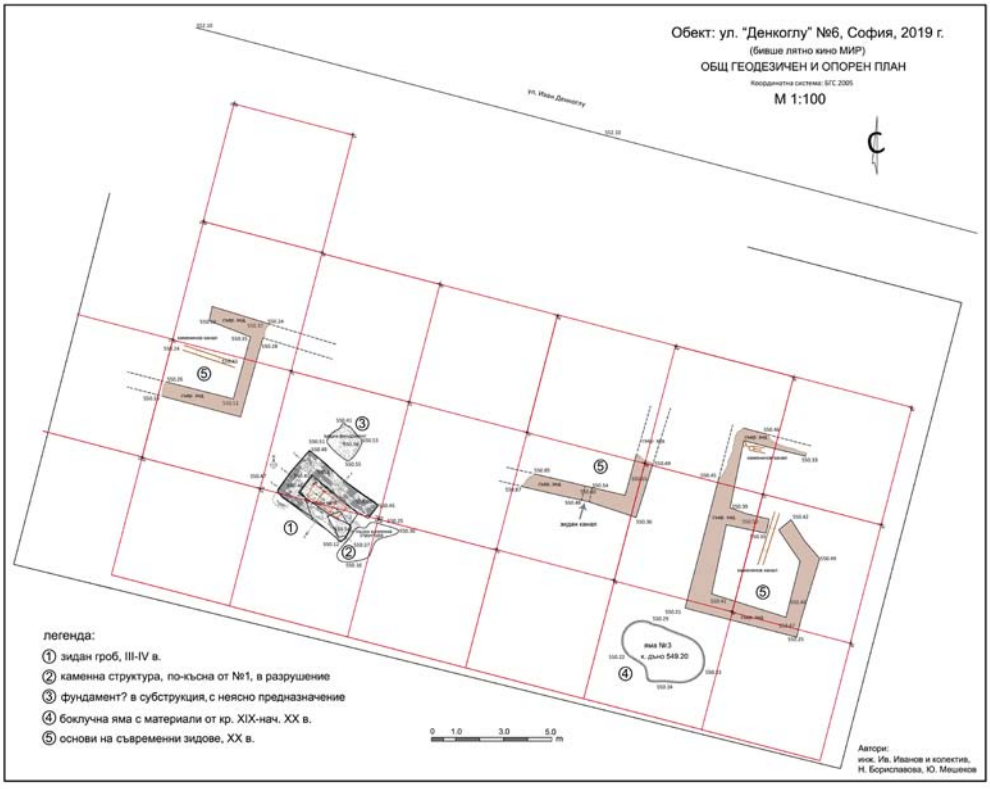
Имотът попада в I защитена зона на Историко-археологическия резерват „Сердика–Средец" и има географски координати, отчетени по показания на GPS: СШ $42^{o}41^{I}$ 39.41^{II}; ИД 23° 19^{I} 03. 048^{II} . В кадастъра на гр. София, адресът е вписан като поземлен имот № 15-135053-27.03.2017 г. гр. София, район „Триадица", ул. „Иван Денкоглу" № 6 (Обр. 1).

Между 60-те и 90-те години на XX век на мястото се намира лятното кино „Мир". Преди него на същия терен са разположени жилищни постройки, строени през 20-те и 30-те години на века (Обр. 2), разрушени при бомбардировките през 1944 г.[1] Основите на киното и на тези сгради, достигат до дълбочина 2,5 м под съвременния терен (до кота 550,10). Те напълно са унищожили следите от съществувалите на това място сгради и съоръжения от периода на Възраждането и по-късните махали. Запазени са няколко негативни структури (вкопавания), запълнени с материали от XI – началото на XX век. Интересно е да отбележим, че наред с късните материали, в почти всички вкопавания има и фрагментирана строителна керамика, която може да бъде датирана в периода на късната античност, както и единични фрагменти битова керамика от същия период. След

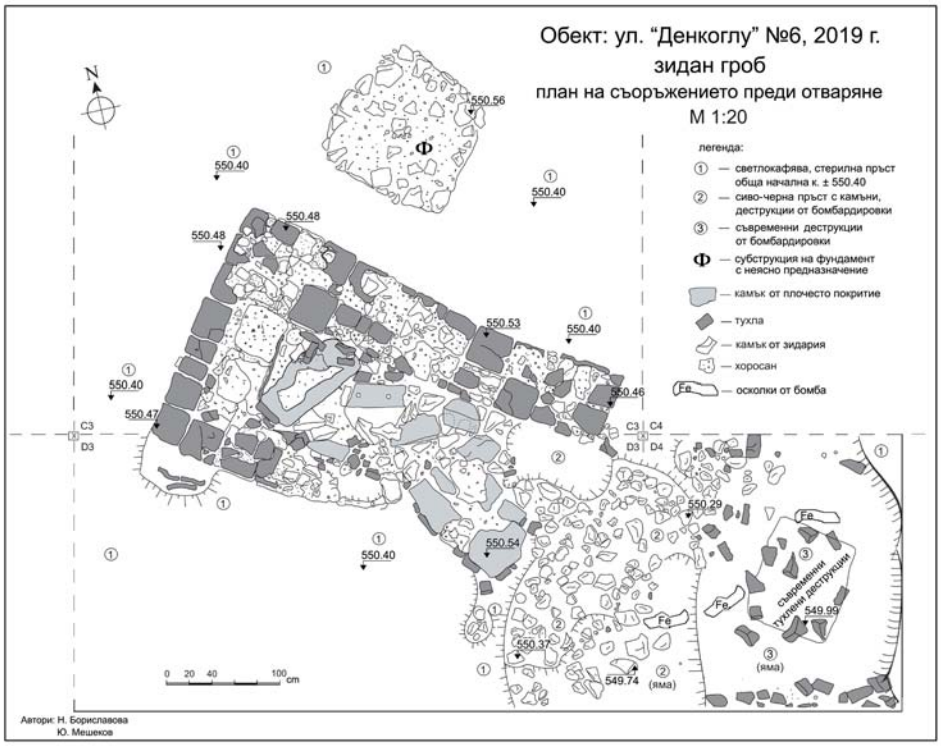
[1] Районът е бомбардиран на 10 януари (?), 29 и 30 март 1944 г., както и на 17 април 1944 г.

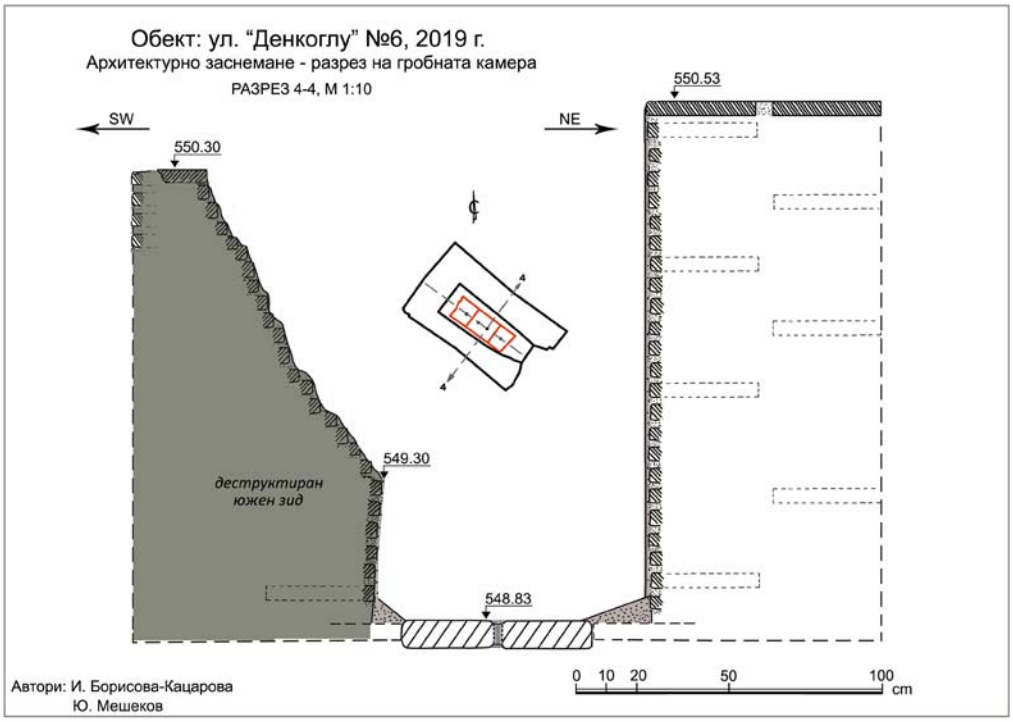
Обр. 1. *Местоположение на обекта.*

Обр. 2. *Общ план на обекта (автори: Ив. Иванов и колектив, Н. Бориславова и Ю. Мешеков).*

Обр. 3. *Общ план на гробното съоръжение преди отварянето му (автори: Н. Борисланова и Ю. Мешеков).*

Обр. 4. *Архитектурно заснемане – разрез на гробната камера (автори: И. Борисова-Кацарова и Ю. Мешеков).*

разрушаването на киното на мястото известно време съществува паркинг за автомобили.

В югозападната част на терена (кв. C3/D3 по план-квадратната мрежа на обекта), са локализирани единствените запазени археологически структури – гробно съоръжение, изградено от тухли и каменна структура с четириъгълна форма северно от него (Обр. 2; Обр. 3).

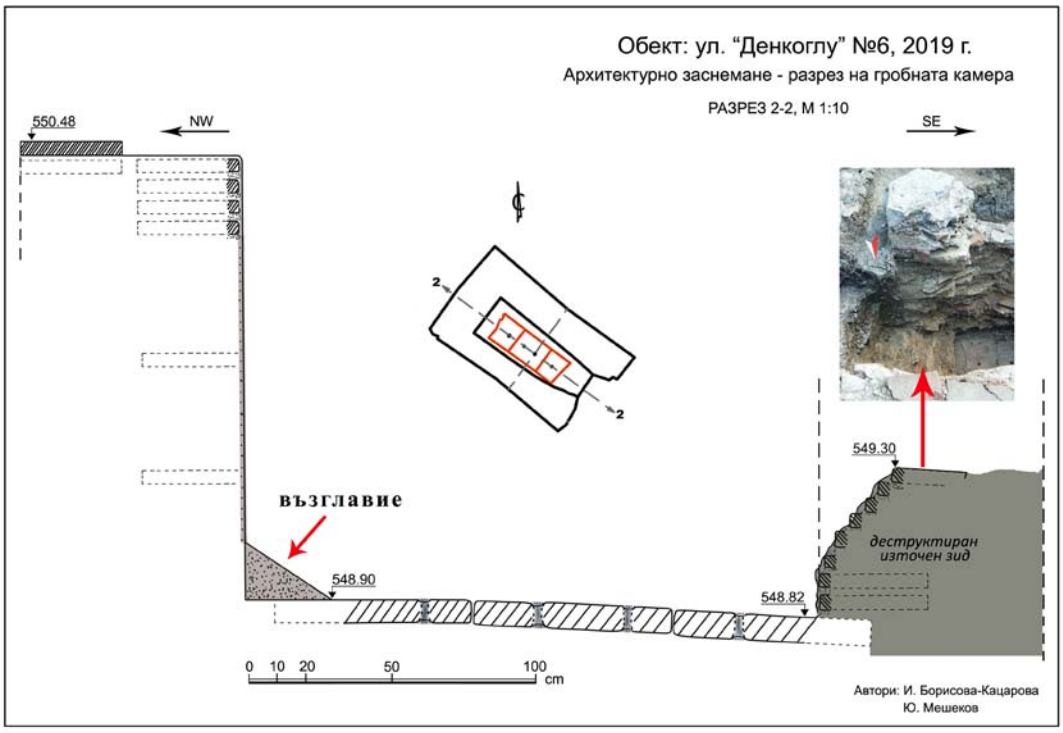
Гробното съоръжение

Гробното съоръжение, с размери 3,70 × 2,20 м, според приетите в литературата класификации, може да бъде класифицирано като зидан гроб с плоско покритие (Гетов, 1970, 7, тип IX, вариант A; Георгиева 2009, 17, тип VII, подтип 1, Праматаров 2018, 52, тип IX, вариант A), макар по-големите размери да го доближават до гробниците (Гетов 1970, тип IX, вариант B). Съоръжението е вкопано в древния терен, като ориентацията му е северозапад-югоизток. Широчината на стените му е 0,76 м (две редици тухли, споени с хоросан). Хоросанът е бял, с малки късчета строителна керамика в ниска концентрация.[2] Форматът на тухлите е 32 × 30 × 4–5 см, с широка до 10 см фуга между тях. Дълбочината на тухления градеж достига до 1,60 м – със запазени 24 реда тухли (Обр. 4). Покритието е било оформено от големи каменни плочи, вероятно вторично употребени, части от които са разкрити фрагментирани, паднали във вътрешността на гроба. Трудно е да се прецени броят на плочите и дали са били разположени по ширина или по дължина на съоръжението. Цялата структура и особено южната ѝ страна са силно нарушени в резултат от редица фактори (разместване на земни пластове в различни исторически периоди, некачествен строителен материал, проникване на атмосферни води и висока влажност) и не на последно място – избухналата в близост бомба. Съоръжението е запълнено с останките от южната му стена, както и споменатото покритие. Прави впечатление не особено високото качество на тухлите, използвани в градежа. Долната страна при много от тях е конкавна, в ломовете личи различно неравномерно оцветяване. Тези белези вероятно загатват за нарушения в процеса на съхненето и/или изпичането на материала. Неравномерното оцветяване обикновено говори за недобър контрол върху условията на изпичане

Обр. 5. *Гробното съоръжение след вдигането на костните останки (снимка: Ю. Мешеков).*

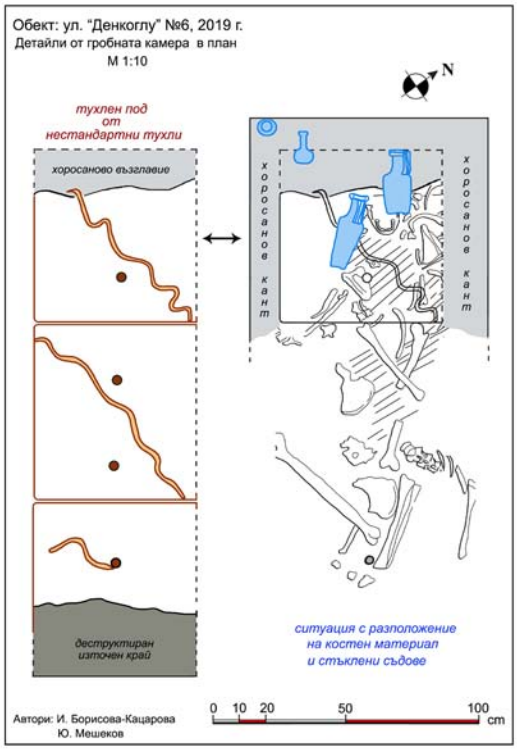
[2] Вж. по-долу частта „Наблюдения върху състоянието на тухления градеж...“ от В. Цветков.

Обр. 6. *Архитектурно заснемане – разрез на гробната камера (автори: И. Борисова-Кацарова и Ю. Мешеков).*

Обр. 7. *План на гробната камера с инвентар (автори: И. Борисова-Кацарова и Ю. Мешеков).*

Обр. 8. *Детайли от гробната камера (автори: И. Борисова-Кацарова и Ю. Мешеков).*

(температура, достъп на кислород, продължителност на процеса и пр.), което навежда на мисълта, че тухлите може би не са печени в пещ за строителна керамика, а е използван метод на открито изпичане, при който тухлите са подредени на купове, а горивото е разположено около и/или над тях.

Гробната камера е с широчина 0,86–0,90 м (в зависимост от това дали е запазена щукатура) и дължина 2 м. Каменното покритие е с дебелина между 0,15–0,20 м. Подът на гроба е застлан с големи тухли, формат 0,68 × 0,62 × 0,7 м. Изцяло видима е централната плоча, като в нея се наблюдават две вертикални перфорации с диаметър до 4 см. Върху другите две тухли е видим само по един отвор (Обр. 5; Обр. 8). Установено е, че гробната камера има възглавие с широчина ок. 0,30 м, изградено от тухли, поставени пад наклон от северозапад към югоизток, и обмазано с хоросан (Обр. 6). По дължината на камерата, при пода от тухли, са оформени бордюри – от юг с широчина 0,10 м, а от север 0,20 м – също обмазани с хоросан, върху които стъпват стените на съоръжението (Обр. 4; Обр. 5; Обр. 7).

Източната тясна стена на съоръжението е почти напълно разрушена. Следи от нея са разкрити едва на ок. 0,50 м над пода, в много тежко състояние (Обр. 6). Наблюдения върху източните участъци на вътрешната повърхност на южната и северната стени на гроба/гробницата показват, че вероятно източната стена е продължавала във височина в конструктивна връзка с тях, но лицата им са разкрити обрушени. В горната част на гробницата личат следи от късно нарушение (вкопаване) – с черна глинеста пръст без археологически материали. В дълбочина, извън съоръжението, е запазен по-светлокафяв стерилен пласт. Доколкото това вкопаване, изглежда, е засегнало частично и каменната структура източно от гробницата, можем да приемем, че то (вкопаването) е свързано с дейности, извършени в края на XIX – началото на XX век. Липсата на сигурна информация за оформлението на източната страна на гробното съоръжение, където би могло да е съществувал вход, ни лишава от възможността да определим дали то е представлявало зидан гроб, или гробница. Целостта на съоръжението е нарушена още в древността, като грабителите са проникнали поне в източната му част, където вероятно са били положени част от гробните дарове.

Обр. 9. *Следи от живописна украса (снимка: Ю. Мешеков).*

В хода на проучването стана ясно, че стените на каме-

Обр. 10. *Гробната камера със запазените костни останки (снимка: Ю. Мешеков).*

рата са били покрити с фина варова замазка (щукатура), положена върху хоросанова основа, с обща дебелина до 1–1,5 см. В горната част на съоръжението не са установени следи от пигменти, въпреки, че запазените участъци бяха придобили сив цвят в резултат от естествени процеси. На около 0,25 м над пода на гроба проличава регистър, в който е имало цветни фрески – флорални мотиви, изпълнени с червен пигмент, а над главата на погребания е запазена единична, диагонално разположена ивица от сиво-син пигмент (Обр. 9).[3]

Съдържание на гробната камера (човешки останки и инвентар)

На дълбочина от ок. 1,40 м в съоръжението започна да прониква вода. На същата дълбочина е установено и наличието на човешки скелет в нарушен анатомичният порядък (Обр. 10). Вероятно периодичното проникване на атмосферни води в гроба е довело до допълнително разместването на скелета, след като плътта е изтляла. Погребалният обред очевидно е инхумация, по гръб, позицията на ръцете не е сигурна, но по-скоро са били опънати покрай тялото. Предварителните наблюдения върху костния материал показват, че погребаният е мъж в зряла възраст. Добре запазена е долната челюст с 14 зъба в добро състояние.[4]

В югозападния ъгъл на гробницата е открит изправен малък стъклен съд. Други два съда са открити северно, отляво на черепа и в областта на гърдите, и четвърти – отдясно. В югоизточния ъгъл, при краката, са открити фрагменти от поне още един стъклен съд. В близост до него са открити и силно корозирали железни фрагменти. В цялото пространство на камерата, над костите, се откриваха малки фрагменти от един или повече стъклени съдове.

Установено е, че тялото е било облечено (или завито?) в златотъкан текстИ. Въпреки разместването на костите може да се прецени, че златните нишки са в най-висока концентрация от зоната на шията, до долната част на прасците, под и над костите (Обр. 11). В някои участъци пръстта е обагрена в лилаво. Лилав пигмент се наблюдава и върху възглавието, под зоната на черепа.

Северно, на ок. 1 м от гробното съоръжение, е разкрита структура, изградена от камъни, споени с хоросан, с четириъгълна форма и размери ок. 1 × 1 м

[3] Вж. по-долу частта „Наблюдения върху състоянието на тухления градеж...“ от В. Цветков.

[4] Вж. по-долу частта „Резултати от антропологичен анализ…“ от Н. Атанасова.

и дълбочина до 0,65 м. Работната хипотеза е, че това са останките от основа на постамент за паметник, свързан с паметта на погребания.

Обр. 11. *Следи от златотъкан текстил (снимка: Ю. Мешеков).*

Стъклените съдове

Както бе споменато, в гробната камера са открити пет стъклени съда в сравнително добро състояние на запазеност (Обр. 12). Четири от тях са изработени от натурално оцветено стъкло със светло зеленикав оттенък. При един, е възможно да е имало процес на преднамерено обезцветяване на стъклената маса. Всички са свободно издухани, върху дъната личат следи от понтия. Предварителният анализ на химичния състав на стъклото показва типичният за римското стъкло натриево-калциево-силициев диоксиден тип. Някои отклонения от нормата, макар да не са изолирано явление, се нуждаят от допълнително изследване и анализ.

Обр. 12. *Стъклени съдове, открити в гроба (снимка: Ю. Мешеков).*

Откриването на стъклени съдове в гробове от християнско време, повдига въпроса дали те трябва да се интерпретират като гробни дарове или като инвентар, използван в погребалния ритуал. Откритите съдове – кана и две цилиндрични бутилки/амфори – в света на живите обикновено са обслужвали трапезата.

Амфорите често са определяни като съдове за съхранение и транспорт на течности, но не се отхвърля и употребата им като трапезни съдове (Минчев 1990, 56–57). Подобни съдове присъстват и в погребалния ритуал – приема се, че унгвентарии и други затворени форми на трапезни съдове са използвани при практиката по помазване на покойника, приета както от езичници, така и от християни. Ритуалът е включвал преливане с масло на кръст върху тялото на починалия, за се покаже, че покойникът е живял и починал в съответствие със свещените закони (Antonaras 2018, 219–220 with ref.). Изказана е интересната хипотеза, че подобна практика е свързана и с желанието на близките, да повредят често луксозните погребални дрехи и така да ги направят безполезни, с цел да обезкуражат оскверняването на гроба (ibid.). Съдовете, използвани в християнския погребален ритуал не се смятали за подходящи за последваща употреба и са били оставяни в гроба (Antonaras 2010, 392). Доколкото виното традиционно присъства в погребалния обред, възможно е то да се е съдържало в по-големите съдове. Подобни на коментираните тук съдове, произхождат от раннохристиянски гроб, открит в Ямбол, в който е открита и една vasa diatreta (Dimitrova, Popov 1965, 239 ff.). Присъствието на съдове (и други предмети) като гробни дарове, би могло да насочва и към запазени антични традиции, които постепенно отмират в християнската ера. Унгвентариите/балсамарии са типичен гробен дар и подобни са откривани на много места в България (Чолакова 2006, 232), включително в източния некропол на Сердика (Филов 1913, 62-63; Мешеков, Стоянова 2017, 484).

Представените тук форми съдове са разпространени както в източните, така и в западните предели на Римската империя (Минчев 1990, 69). Бъдещи интердисциплинарни изследвания вероятно ще допринесат и за определяне на произхода на коментираните съдове.

Описание на съдовете:

1. Кана (цилиндрична бутилка) с една дръжка (ПИН 10) (Табл. 1.1). Фуниевидно устие, разширено навън, с апликирана отдолу стъклена нишка. Шията е цилиндрична, плавно разширяваща се към връзката си с устието и плещите. Тялото леко се стеснява надолу във формата на обърнат пресечен конус. Дъното е конкавно. Дръжката е изтеглена отделно и прилепена към съда, с един надлъжен жлеб.

Височина 18,2 см, диаметър на устието 4,7 см, максимален диаметър на плещите 6,5 см, среден диаметър на шията 2,4 см, диаметър на дъното 4,3 см.

Свободно издухан – натурално оцветено стъкло със зеленикав оттенък.

Формата е сходна с Isings, Form 126 (Cylindrical bottle-jug). Подобни съдове се срещат както в източните, така и в западните римски провинции. Приема се, че формата се появява в края на III век, но са особено характерни за IV век. Някои екземпляри са датирани и в по-късно време (Isings 1957, 156–157; Dimitrova, Popov 1977, 240, Abb. 4; Минчев 1990, 68–69; Dévai 2017, 226).

2. Цилиндрична бутилка/кана/амфора с две дръжки (ПИН 11) (Табл. 1.2).

Фуниевидно устие, разширено навън, с апликирана отдолу стъклена нишка. Шията е цилиндрична, плавно разширяваща се към връзката си с устието и плещите. Тялото леко се разширява към дъното във формата на пресечен конус. Дъното е силно конкавно. Върху него личи следа от понтия. Дръжките са изтеглени отделно и прилепени към тялото, оребрени.

Височина 20–21 см, диаметър на устието 9,5–9,8 см, максимален диаметър на плещите 11,1 см, диаметър на дъното 12 см, средна широчина на дръжките 5,7 см.

Свободно издухан – натурално оцветено стъкло със зеленикав оттенък.

Формата вероятно представлява вариант на Isings, Form 127 (Cylindrical bottle, two handled). Тези съдове също са датирани в края на III–IV век (Isings 1957, 157–158; Dimitrova, Popov 1977, 241, Abb. 6; Van Lith 1987, 55–56, fig. 11; Минчев 1990, 68).

3. Цилиндрична бутилка/кана/амфора с две дръжки (ПИН 15) (Табл. 1.3). Фуниевидно устие, разширено навън, с апликирана отдолу стъклена нишка. Шията е цилиндрична, плавно разширяваща се към връзката си с устието и плещите. Тялото леко се стеснява към дъното. Дъното е силно конкавно. Дръжките са изтеглени отделно и прилепени към тялото, оребрени. Едната дръжка не е добре прилепена към горната част на съда и му придава леко асиметричен вид.

Височина 28 см, диаметър на устието 7,9 см, максимален диаметър на плещите 8,45 см, диаметър на дъното 7,8 см, средна широчина на дръжките 2,6 см.

Свободно издухан – натурално оцветено стъкло със светло зеленикав оттенък.

Формата съответства на Isings, Form 127 (Cylindrical bottle, two handled). Датировка края на III–IV век (Isings 1957, 157–158; Dimitrova, Popov 1977, 241, Abb. 6; Van Lith 1987, 55–56, fig. 11; Минчев 1990, 68).

4. Съд със сферично тяло, издължена шия и извито навън заоблено устие – сферична бутилка/флакон/унгвентарий/балсамарий (ПИН 16) (Табл. 1.4). Дъното е конкавно. Гърлото на бутилката е запушено с варова/хоросанова запушалка.

Височина 13 см; диаметър на устието 2,2 × 2,9 см, максимален диаметър на тялото 5,2 см, височина на шията 7,8 см, диаметър на шията 1,7 см, диаметър на дъното 4,1 см.

Свободно издухан – натурално оцветено стъкло със светло зеленикав оттенък.

Подобни са открити в източния некропол на Сердика, под църквата „Св. София“ (Филов 1913, 63, обр. 44а; 65, обр. 48а). Съдът има паралели в Панония, където подобни балсамарии са датирани във II–III век, но е отбелязано, че се срещат и по-късно (Lazar 2003, 197, Fig. 51, 8.6.15, 8.6.15).

5. Балсамарий/унгвентарий (ПИН 17) (Табл. 1.5). Съдът е силно фрагментиран и засега трудно се поддава на определяне. Тънкостенен, с полусферична

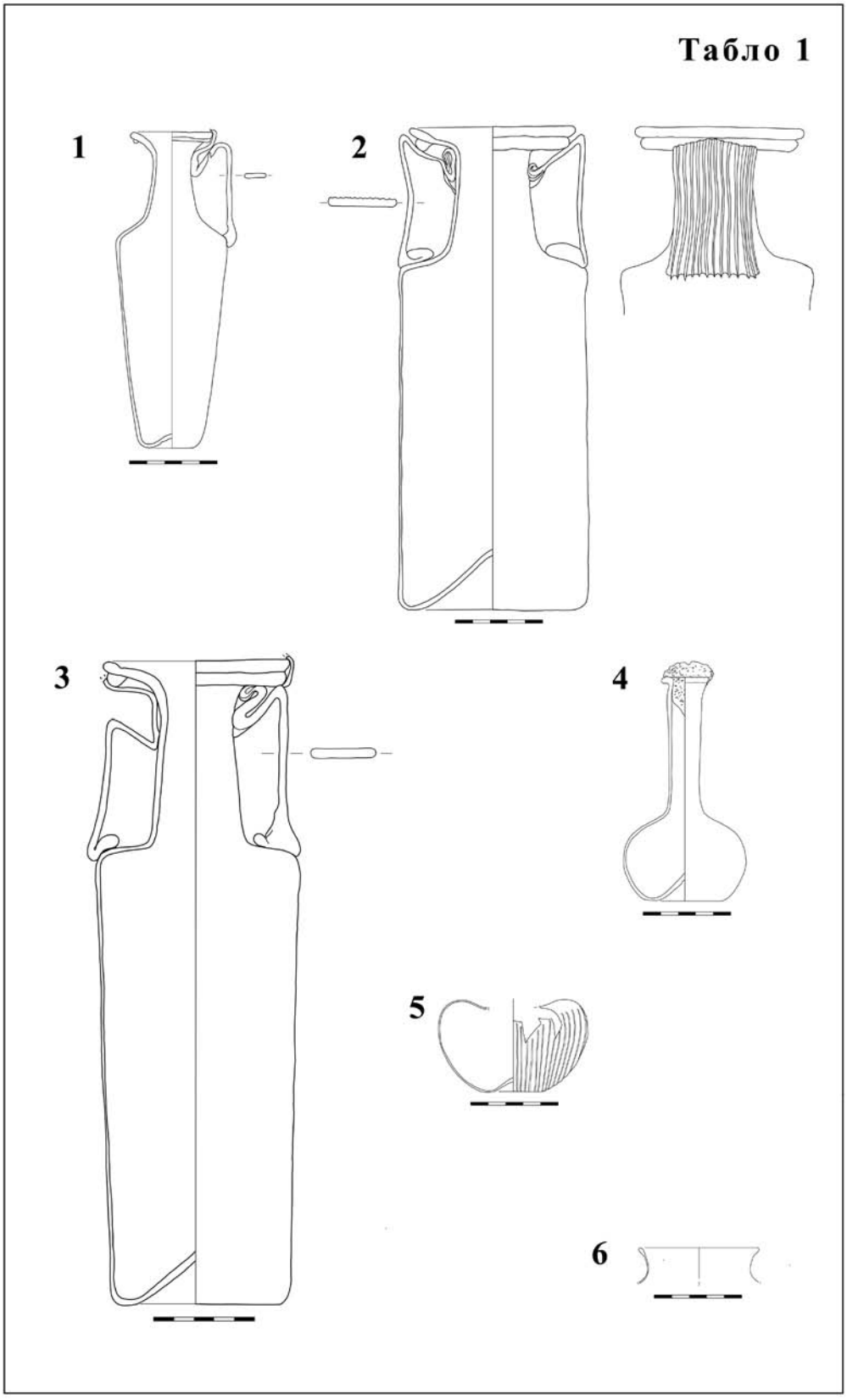

Табл. 1. *Стъклени съдове, открити в гроба (автор: И. Борисова-Кацарова).*

долна част с плитки вертикални канелюри и с диаметър на дъното 4,2 см.

Свободно издухан – обезцветено (?) стъкло с много блед жълтеникаво-зеленикав нюанс към дъното.

Освен инвентираните стъклени съдове на различни места в гробната камера са открити фрагменти от поне още два стъклени съда, засега невъзстановени, единият вероятно купа или чаша (Табл. 1.6).

Съдовете с Кат. №№ 1, 2, 3 и 4 са открити в западната част на гробната камера. Каничката с Кат. № 1, е запазена изправена в югозападния ъгъл на съоръжението, едната сферична бутилка/унгвентарий (Кат. № 4) – на север от нея, едната кана/амфора (Кат. № 3), над областта на гръдния кош на погребания, а тази с Кат. № 2 – в дясно от скелета. Можем да допуснем, че всички съдове са били подредени покрай стените на гробницата и впоследствие са се разместили към и над тленните/костните останки. Съдът с Кат. № 5 е открит фрагментиран в югоизточния край на гробната камера, при краката на погребания. В близост са открити и няколко силно корозирали железни фрагмента, за които се предполага, че най-вероятно са част от дървено сандъче. В единия от фрагментите е запазена дървесина. Стените на сандъчето са били с дебелина поне 1 см. Това потвърждава ограбването на гробницата още в древността и последният съд, заедно с други предмети, вероятно е представлявал част от съдържанието на сандъчето.

В хода на проучването гробната камера неколкократно се наводни в резултат от обилни валежи. Това обстоятелство направи невъзможно установяването на наличие на запазени субстанции във вътрешността на стъклените съдове.

Текстилните останки

Както бе споменато, погребаният е бил увит или облечен в златотъкан текстил (Табл. 2). От областта на шията до долната част на краката върху костите, под и около тях се откриваха златни нишки във висока концентрация. Предварителните наблюдения под микроскоп показват, че тънки златни лентички с полско сечение са пресукани около нишка, засега с неустановени характеристики. Диаметърът на златните нишки е ок. 70 микрометра (μm), а на органичните – ок. 70–80 μm. Изпридането е по посока на часовниковата стрелка (Z), както и при златните нишки. В участъците, които в момента на откриването бяха оцветени в лилаво, а в последствие цветът се промени към червеникаво-кафяво, се забелязват и други нишки, които изглеждат изпредени отново по посока на часовниковата стрелка. Засега не може да бъде установена структурата на тъканта или декоративен мотив, създаден със златните нишки. Изследванията, макар и с предварителен характер, насочват към вълна и вероятно коприна за органичните влакна. Предстои детайлно изследване. При пълното изсъхване на пръстта около нишките цветът отново става лилав, с по-светъл нюанс.

Към момента в Сердика са регистрирани още петнадесет разкрития на луксозен златотъкан текстИ. Всички без един произхождат от гробни контексти (Borisova-Katsarova, in print) и са от източния некропол на града (Шкорпилови,

Табло 2

Табл. 2. *Останки от златотъкан текстил (снимка: Е. Колева).*

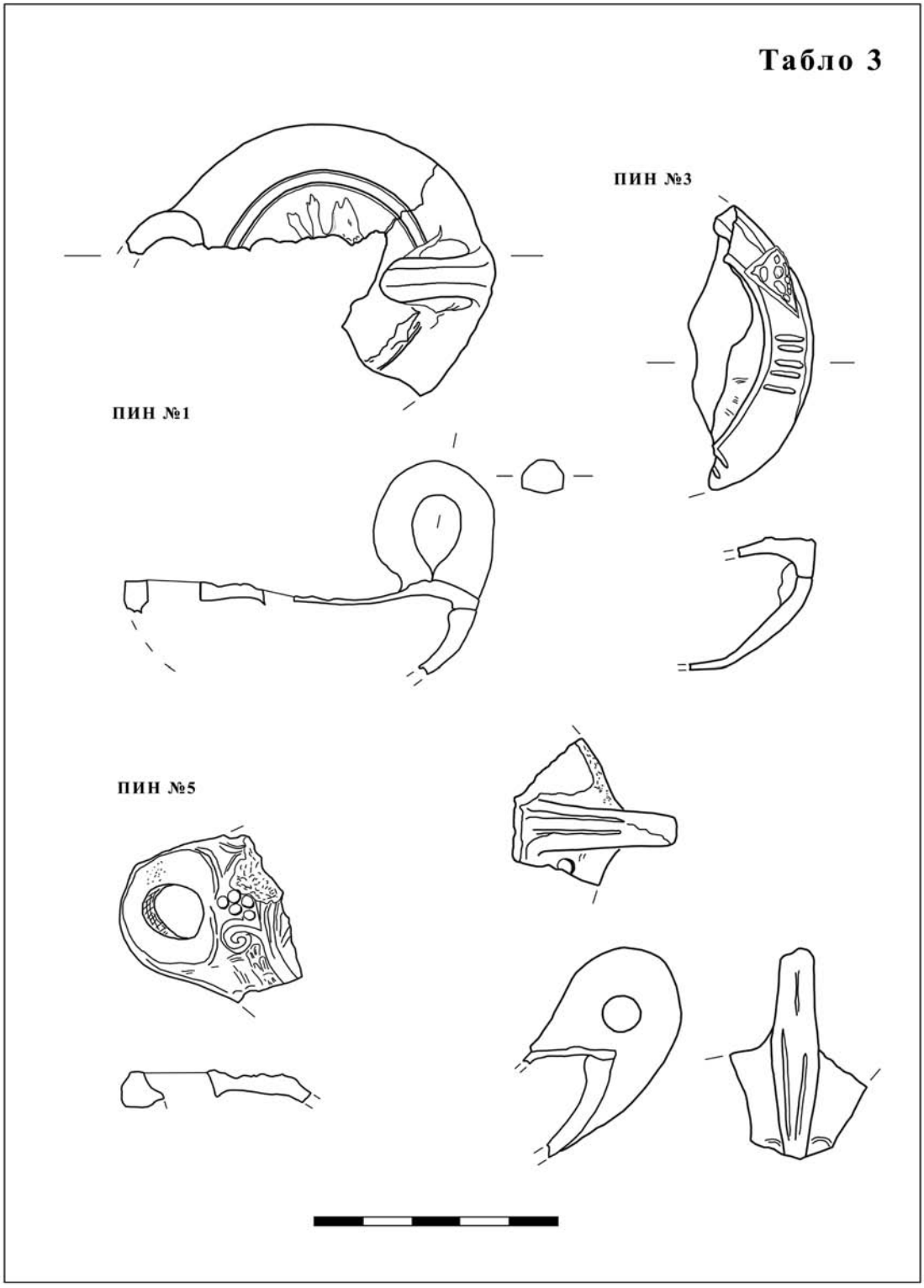

Табл. 3. *Фрагменти от керамични лампи (автор: И. Борисова-Кацарова).*

1890; Филов 1913, 76, 82–83; Шалганов 1989, 75; Иванов 2007; Мешеков, Стоянова 2018, 423–426; Иванов, под печат). Засега находката от ул. „Иван Денкоглу" е единствен пример от западния некропол.

Гробното съоръжение попада в югоизточната периферия на западния некропол на Сердика. Ходовото ниво през Късната античност се е намирало на ок. 2–2,5 м под съвременното и поради тази причина – напълно унищожено при модерното застрояване на град София от началото и първата половина на XX век. В източната част на терена, по време на работите по неговото укрепване, са открити няколко фрагмента битова керамика и фрагменти от керамични лампи (Табл. 3). Тяхната датировка е най-общо в периода на Късната античност. На нивото на древния терен са открити и три монети от III, IV и V век. До югозападния ъгъл на гробното съоръжение са открити една фрагментирана тегула и две тухли – вероятно останки от по-ранен гроб, разрушен при строежа на последното. Източната страна на зидания гроб е напълно унищожена. Непосредствено източно от нея е разкрито каменно струпване, вероятно останки от градеж, със спойка глина и малко хоросан в дълбочина. Между камъните е открита монета на император Мануил Комнин (XII век). Самата каменна структура е нарушена от вкопаване с материали от XIX–XX век. Не е изключено някои от късните вкопавания да са с цел добиване на строителен материал (камъни и строителна керамика), при което гробни съоръжения и други археологически структури да са напълно унищожени. От изток на споменатото каменно струпване вероятно е и едно от местата, на които се е взривила бомба през пролетта на 1944 г. В образувалия се „кратер" е открит къс/отломък съвременна тухлена зидария и голямо количество железни фрагменти – шрапнели от корпуса на бомбата.

Наблюдения върху състоянието на тухления градеж, мазилковия грунд и живописния слой на гробното съоръжение[5]

Визуалното проучване показа, че е изграден от печени керамични тухли римски формат (32 × 30 × 4 см), свързани с хоросанов разтвор, съдържащ керамична фракция и непресят речен пясък (Обр. 13). Хоросановият разтвор е с дебелина приблизително колкото дебелината на тухлите. Има сериозни деструкции и липси в югоизточната част на структурата. Подът е изцяло застлан с керамични плочи, като контурът между тях и стените е запълнен с хоросан.

Многовековният престой на структурата във влажна почвена среда е довел до дезинтеграция на строителните разтвори и мазилки и до разпрашване (загуба на кохезионна якост) (Обр. 14). Съществуват и области с рекристализирала повърхностна коричка, с тъмен цвят, съдържаща фиксирани почвени частици (Обр. 15.). Налице са няколко видими конструктивни пукнатини на зидовете, както и вторично масивно деструктиране от юг и изток, вероятно вследствие бомбардировките през Втората световна война от 1944 г.

В северозападния край на камерата е запазена частично двуслойна варова мазилка с дебелина до 15 мм, съставена от чиста вар с пълнител нарязана сла-

[5] Автор на тази част от текста е Владимир Цветков, реставратор.

Обр. 13. *Общ поглед към участък със запазен мазилков грунд – детайл (снимка: В. Цветков).*

Обр. 14. *Състояние на градежа и мазилковия грунд (снимка: В. Цветков).*

Обр. 15. *Проби за отстраняване на повърхностни замърсявания (снимка: В. Цветков).*

ма (Обр. 16). Забелязват се остатъци от живопис както по запазената интериорна мазилка, така и по отпаднали фрагменти (Обр. 17; Обр. 18).

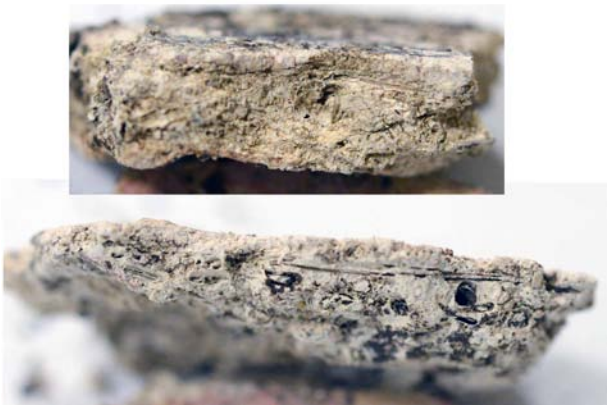
Състоянието на мазилковия грунд и живописния слой е много тежко. Забелязват се множество липси в грунда с различна дълбочина – от лека ерозия в повърхностния слой, до тотални загуби, както и гъста мрежа от пукнатини по запазената повърхност. Почти напълно е загубена връзката между градежа и грунда. Поради високата влажност във вътрешността на гробницата не се забелязват кристализирали на повърхността соли. Има участъци с микробиологична патина (Обр. 19).

Следите от живопис са представени от червени, черни и бели участъци (Обр. 20). Пигментният слой е крайно нестабилен, разпрашен и без почти никаква връзка с грунда. От малкото запазени фрагменти не може да се направи описание на стенописна програма.

Взети са проби за анализ от мазилковия грунд и живописния слой.

Проба № 1: Мазилков грунд. Гробницата е измазана с изравнителна варова мазилка с фибров органичен пълнител (най-вероятно слама, от която днес са останали само следи) с висока степен на изветряне и със силно развита порьозна структура, наподобаваща пемза. Обемната ѝ плътност е под 1,4, съдейки по косвени признаци (пробата не потъва в епоксидна смола, която е с относителна маса под 1,4 г/см^3). Повърхността е загладена (пердашена) на мокро за обогатяване на повърхностния слой с варов свързвател. Не се забелязва инертен пълнител. Нанесена е в два слоя с идентична структура

(вероятно е използван един и същ разтвор и е нанесен на два пъти). Цветът е белезникав.

Обр. 16. *Състав и структура на мазилков грунд (снимка: В. Цветков).*

Резултати от количествения анализ:

Начална проба	16,780 g
Неразтворима компонента	2,636 g
Разтворима компонента	14,144 g

Състав на варта (оксиди):

Na_2O	0,62
MgO	0,22
Al_2O_3	52,12
SiO_2	0,57
K_2O	0,51
CaO	0,49
TiO_2	1,68
FeO	4,18

Обр. 17. *Фрагмент от стенописна декорация по отпаднал фрагмент (снимка: Ю. Мешеков).*

Проба № 2: Червено-кафяв пигмент. Пробата се разтваря в 5-процентна солна киселина с бурно отделяне на въглероден диоксид. Остават неразтворени червени частици. След обработка с концентрирана HCl и нагряване, пробата се разтвори. В разтвора бе идентифициран ферикатион. Пигментът е земна червена.

Проба № 3: Тъмносив пигмент. Открити са следи от въглерод с растителен произход – вероятно става въпрос за въгленова черна. Най-вероятно техниката на живописта е фреско.

Проба № 4: Тъмнокафяв налеп. Тъмнокафявият налеп е образуван от почвени отложения, свързани помежду си от калциев карбонат. Бурно реагира с разредена солна киселина с разпенване и отделяне на въглероден диоксид. Дебелината на тази инкрустация е от 90 до 120 μm. Това е свързано с различните условия на рекристализация. Под плътния повърхностен слой мазилковият грунд е силно дезинтегриран – с развита порьозна структура, отвори от изгнил органичен фибров пълнител и пукнатинна мрежа.

Обр. 18. *Фрагмент от стенописна декорация, паднал на пода на гробницата (снимка: В. Цветков).*

Обр. 19. *Микробиологична патина (снимка: В. Цветков).*

Обр. 20. *Следа от стенописната декорация (снимка: В. Цветков).*

Изветрителните процеси са в много напреднал стадий. Влагата и течовете са извличали калцита под формата на бикарбонат и са го отлагали в повърхностния слой. Образуваната повърхностна калцитна коричка (ефлоресценция) показва, че гробницата е била изложена много дълго време на интензивен влагообмен с околната среда. Излужването на калцита дотолкова е дезинтегрирало мазилката, че на многобройни места тя просто е опадала.

През дълъг период от време, вътрешността на гробницата се е запълнила с пръст, което е довело до оцветяване на мазилката. Остатъци от тази пръст (на места карбонизирали до твърди инкрустации) личат и в момента на обследването по цялата повърхност.

Резултати от антропологичния анализ на костните останки[6]

В гробното съоръжение са открити човешки костни останки от един израснал индивид, като една част от скелета е с вторично нарушен анатомичен порядък.

Методи на изследване

При метричния и скопичен анализи на човешките костни останки, с цел идентификация на възрастта при настъпването на смъртта и пола на погребания, са приложени утвърдени антропологични методики (Герасимов 1955; Martin, Saller, 1957; Simpson, Olivier в Алексеев, Дебец 1964; Brothwell 1965; Алексеев 1966; Ferembach et al. 1980, 517–549; Meindl, Lovejoy 1985, 57–66; Buikstra, Ubelaker

[6] Автор на тази част от текста е гл. ас. д-р Надежда Атанасова (секция „Антрпология и анатомия“ в ИЕМПАМ–БАН).

1994; Bass 2005). Реконструкцията на ръста (Pearson-Lee 1935 в Алексеев 1966, 252; Trotter, Gleser 1952, 1958) и на телесната маса (Ruff et al. 1991, 397–413), е извършена въз основа дължината на запазените дълги кости на крайниците и диаметъра на главите на бедрените кости. Здравният статус на изследвания индивид е оценен по идентифицираните морфологични костни изменения (Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Ortner, Putschar 1981; Ortner 2003).

Резултати

Положение на скелета in situ: Точното положение на скелета не може да бъде определено, тъй като по-голямата част от костите са разместени вторично (най-вероятно още в древността).

Състояние на костния материал, предаден за анализ: Черепът и основният скелет са фрагментирани и нецялостно представени.

Възраст при настъпването на смъртта на индивида: 40–50 г. (Maturus – зряла възраст) – определена по степента на облитерация на черепните шевове и по релефа на ставните повърхности на първо ребро.

Пол на индивида: Мъжки (реконструиран по: белези на тазовия пояс, който е фрагментиран и нецялостно представен; белези на черепа и следните размери на дългите кости на крайниците):

Размер	**(мм)**	**Размер**	**(мм)**
Epycond.D hum. dx	53,0	*D caput radii dx*	-
Epycond.D hum. sin	-	*D caput radii sin*	-
Vert D caput humeri dx	42,0	*Trans. D caput hum. dx*	40,0
Vert D caput humeri sin	-	*Trans. D caput hum. sin*	-
D caput femoris dx	46,5	*D caput femoris sin.*	44,0
Epycond.D fem. dx	-	*Epycond.D fem.sin*	-
L clavicula dex	-	*L clavicula sin*	-

Костите са умерено масивни със слаб, до умерено изразен релеф на залавните места на мускулите, което говори за слаба физическа активност на индивида приживе.

Реконструкция на ръста:

166,33 см – **„среден“ ръст** (по Pearson-Lee 1935)

170,84±3,66 см – **„висок“ ръст** (по Trotter-Gleser 1952)

167,97±3,72 см – **„над среден“ ръст** (по Trotter-Gleser 1952) – реконструиран само по дължината на лявата бедрена кост

Кост	***Дължина (см)***
Humerus dx	*32,5*

Femur sin	*46,1*

Определяне на телесната маса: **62,22 кг** (реконструирана по диаметъра на главите на двете бедрени кости).

Оценка на зъбния статус: Постоянно, непълно съзъбие:

дясно															ляво
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**3**	4	5	6	-	-
0	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	0

1 – запазен в алвеолата постоянен зъб; 3 – запазен извън алвеолата постоянен зъб; 0 – изгубен *ante mortem* зъб или агенезис на зъба; - – зъб, който не се открива в материала и няма запазена алвеоларна част.

Изтриване на дъвкателната повърхност на зъбите (абразио) – умерено.

Основни размери на долночелюстната кост:

(66) Ъглова широчина на мандибулата – 104,0 мм – „голяма“

(67) Предна широчина на мандибулата – 44,0 мм – „малка“

(68) Проекционна дължина на мандибулата – 76,0 мм – „средна“

(69) Брадична височина – 34,0 мм – „средна“

(70) Височина на долночелюстния клон – 60,0 мм – „средна“

(71а) Най-малка широчина на левия клон – 31,0 мм – „малък“

Най-малка широчина на десния клон – 29,0 мм – „много малък“

(79) Долночелюстен ъгъл – 115° – „малък“

Зъбно-челюстна патология: Зъбен камък върху долните десни предкътни и кътни зъби. Пародонтозни изменения в областта на долните резци (Обр. 21).

Патология на посткраниалния скелет: Слабо изразени (бал 1) и нормални за възрастта дегенеративно-дистрофични (спондилозни) изменения на шийните прешлени. Начални артрозни изменения (бал 1) се наблюдават и в дясната раменна, двете тазобедрени и двете коленни стави.

*Spina bifida occult*а – не може да бъде отчетена.

Анатомични вариации: Метопизъм – не може да бъде отчетен. Допълнителни междушевови костици не се наблюдават.

Заключение

Обр. 21. *Долночелюстна кост на изследвания индивид (снимка: Н. Атанасова).*

Представеното тук гробно съоръжение представлява най-южната точка (засега) от западния некропол на Сердика. Възможно е при прокопаването на траншеята за укрепване на южната граница на предвидения за застрояване терен да е засегнато още едно гробно съоръжение, но то се е развивало пò на юг и е унищожено в първата половина на XX век при строежа на намиращата се там жилищна сграда.

Въпреки лошото състояние, в което са открити гробът и човешките останки, някои заключения все пак могат да бъдат направени.

Досегашните проучвания на Западния некропол на Сердика показват само още един зидан гроб (Кирова 2007, 42) и той се датира в III век.

Без съмнение положеният в зидания гроб от ул. „Иван Денкоглу“ № 6, е бил представител на късноантичния градски елит. Въпреки изтъкнатото лошо качество на използвания строителен материал, гробното съоръжение е със забележителни размери и дълбочина. Украсата на стените му, макар и скромна, подкрепя високия статус на покойника. Но най-ясният знак в тази посока е златотъканата дреха, в която той е бил облечен. Многократно е подчертавано, че златотъканият текстил представлява луксозна стока, достъпна за малцина. Въпреки съществуващите дискусии, запазените в Едикта за пределните цени на император Диоклециан стойности на изпреденото злато, копринени и обагрени с пурпур изделия, както и заплащането на майсторите, които ги изработват, са забележително високи (Caputo et al. 1955, 111; Erim et al. 1970, 121, 141; Doyle 1976, 82–84, 96; Crawford, Raynolds 195–197). Тези, които са можели да си позволят подобни изделия, са представители на най-висшите слоеве на късноантичното общество (Wild 2013, 170–171). Сердика от края на III век е главен град на новосформираната провинция Вътрешна Дакия. Това предполага присъствието в града на висши административни лица, а след утвърждаването на християнството като водеща в империята религия – и представители на висшето духовенство. В Сердика често резидират императори (Динчев 2014, 50 с цит. лит.). В този смисъл концентрацията на луксозни стоки, между които и текстил, едва ли е изненадващо. Същевременно е отбелязано, че представители на „средната класа“, особено през Късната античност, също са имали достъп до скъпи изделия. Луксозен текстил е достигал до потребителите си посредством дипломатически и други подаръци (Gleba

2008, 62; Morgan 2018, 29–30 with ref.). Състоянието на костните останки подсказва за човек, който приживе се е радвал на добро здраве и благоденствие, без да е подложен на голяма физическа активност. Споменатите фрагменти от дървен сандък подсказват, че в гроба е имало положени дарове. Някои от стъклените съдове вероятно са били подредени около стените на гробницата, а един от тях е със запушалка. Възможно е те също да са дарове, а не само използван в погребалния ритуал инвентар. Доколкото липсват ясни хронологически маркери, погребаният може все още да не е възприел християнската религия в началото на IV век. В същото време поставените в гроба дарове биха могли да демонстрират запазена антична традиция във време на напреднала християнизация. Това от една страна може да говори за светския характер на погребания, но от друга би могло да насочи към конкретен период в историята на късната Римска империя – времето на император Юлиан (361–363 г.), когато е направен опит за връщане към езичеството.

Фактът, че в близост до зидания гроб не са открити други гробни съоръжения, може да се интерпретира в няколко направления. От една страна е възможно това да е периферна зона на некропола, която все още не е оползотворена и такава е останала във времето. Но може да означава, че покойникът е бил твърде изтъкнат и целият участък да е бил запазен за него и неговото семейство. Високото му положение се потвърждава и от наличието на основа за предполагаем паметник, който вероятно е трябвало да увековечи името му. Неговата липса обаче ни лишава от възможността да разберем кой е бил този знатен сердикиец.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Алексеев, Дебец 1964: В. Алексеев, Г. Дебец. Краниометрия: методика антропологических исследований. Москва, 1964.

Алексеев 1966: В. Алексеев. Остеометрия: методика антропологических исследований. Москва, 1966.

Герасимов 1955: М. Герасимов. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек). Москва, 1955.

Георгиева 2009: М. Георгиева. Погребални практики в Югозападна Тракия през римската епоха (I–IV в.). Автореферат за присъждане на образователната и научната степен „доктор", СУ „Св. Климент Охридски". София, 2009.

Гетов 1970: Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха. – В: Археология, 1, 1970, 1–11.

Динчев 2014: В. Динчев. „Св. София" и Сердика. София, 2014.

Иванов 2007: М. Иванов. Раннохристиянска гробница от източния некропол на Сердика. – В: Годишник на Националния археологически музей. Т. 11. София, 2007, 123–143.

Иванов, под печат: М. Иванов. Нови гробни съоръжения от източния некропол на Сердика. – В: Сборник в чест на проф. д-р К. Рабаджиев (SAUS), под печат.

Кирова 2007: Н. Кирова. Гробници от западния некропол на Сердика. – В: Археология, 1–4, 2007, 38–45.

Мешеков, Стоянова 2017: Ю. Мешеков, П. Стоянова. Късноантичен източен некропол на Сердика при базилика „Св. София". – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 482–485.

Мешеков, Стоянова 2018: Ю. Мешеков, П. Стоянова. Спасителни археологически проучвания в Източния некропол на Сердика. – В: Археологически открития и разкопки през 2017. София, 2018, 423–426.

Минчев 1990: А. Минчев. Антично стъкло от Западното Черноморие (I–VI в.) IV. Бутилки. – В: Известия на Народния музей – Варна. Т. XXVI (XXXXI). Варна, 1990, 56–78.

Праматаров 2018: К. Праматаров. Извънградски некрополи в провинция Тракия (I–III в.). Автореферат за присъждане на образователната и научната степен „доктор", СУ „Св. Климент Охридски". София, 2018.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква „Св. София". София, 1913.

Чолакова 2006: А. Чолакова. Римски стъклени съдове от България (I–III в.). – В: Археология на българските земи. Том II. Под ред. на Т. Иванов. София, 2006, 209–244.

Шалганов 1989: К. Шалганов. Многокамерна гробница от източния некропол на Сердика. – В: Сердика: Археологически материали и проучвания. Т. 2. Под ред. на В. Велков, Т. Иванов и М. Станчева. София, 1989, 74–77.

Шкорпилови 1890: Братя Шкорпилови. Средновековни черкви и гробища в София. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Т. II. София, 1890, 46–60.

Antonaras 2010: A. Antonaras. Early Christian and Byzantine Glass Vessels: Forms and Uses. – In: Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Bd. 1. Welt der Ideen, Welt der Dinge. Hg. von F. Daim, J. Drauschke (= Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz Monographien. Vol. 84). Mainz, 2010, 383–430.

Antonaras 2010: A. Antonaras. Glass Vessels in Late Byzantine Graves in Thessaloniki. Offerings or Funerary Ritual Remains. – In: Giving Gifts to God: Evidences of Votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches. Ed. by D. Gjorgjievski. Kumanovo, 2018, 217–224.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: A. C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge, 1998.

Bass 2005: W. M. Bass. Human Osteology: A Laboratory and Field Manual of Human Skeleton. 5th Edition. Columbia, 2005.

Borisova-Katsarova, in print: I. Borisova-Katsarova. Archaeological evidence of luxury textiles from Late Antique Serdica. – In: Annales Balcanici: Proceedings of International Conference "Shifting Powers: Political, Urban, and Demographic Changes in Late Antique Balkan Provinces", 10–12 September 2021, Silistra (LABedia: encyclopedia of Late Antique Balkans), in print.

Brothwell 1965: D. Brothwell. Digging Up Bones. London, 1965.

Buikstra, Ubelaker 1994: J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker (eds.). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains (= Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44). Fayetteville, 1994.

Caputo et al. 1955: G. Caputo, R. Goodchild, I. A. Richmond. Diocletian's Price-Edict at Ptolemais (Cyrenaica). – In: The Journal of Roman Studies, 45/1–2, 1955, 106–115.

Crawford, Reynolds 1979: M. Crawford, J. Reynolds. The Aezani Copy of the Prices Edict. – In: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 34, 1979, 163–210.

Dévai 2017: K. Dévai. Glass Vessels from Late Roman Graves in the Hungarian Part of the Roman Province Pannonia. – In: Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre: Fribourg/Romont 7–11 septembre 2015. Ed. by S. Wolf and A. de Pury-Gysel. Rahden, 2017, 222–229.

Dimitrova, Popov 1977: A. Dimitrova, Z. Popov. Zwei Begraebnisse aus der ersten

Haelfte des 4. Jh. aus Jambol. – In: Thracia. Vol. IV. Serdicae, 1977, 235–257.

Doyle 1976: E. J. Doyle. Two New Fragments of the Edict of Diocletian on Maximum Prices. – Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 45/1, 1976, 77–97.

Erim et al. 1970: K. T. Erim, J. Reynolds, J. P. Wild, M. H. Balance. The Copy of Diocletian's Edict on Maximum Prices from Aphrodisias in Caria. – In: The Journal of Roman Studies, 60, 1970, 120–141.

Ferembach et al 1980: D. Ferembach, I. Schwidetzky, M. Stloukal. Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. – In: Journal Human Evolution, 9, 1980, 517–549.

Gleba 2008: M. Gleba. Auratae vestes: Gold textiles in the ancient Mediterranean. – In: Purpureae Vestes. Vol. II. Vestidos, textiles y tintes: Estudios sobre la producción de bienes de consumo en la Antigüedad. Ed. by C. A. Giner and L. Karali. Valencia, 2008, 63–80.

Lazar 2003: I. Lazar. The Roman Glass of Slovenia. Ljubljana, 2003.

Martin, Saller 1957: R. Martin, K. Saller. Lehrbuch der anthropologie in sistematischer Darstellung. Stuttgart, 1957.

Meindl, Lovejoy 1985: R. Meindl, C. Lovejoy. Ectocranial suture closure: a revised method for the termination of skeletal age at death based on lateral-anterior sutures. – In: American Journal of Physical Anthropology, 68, 1985, 57–66.

Morgan 2018: F. P. Morgan. Dress and Personal Appearance in Late Antiquity: The Clothing of the Middle and Lower Classes. Leiden, 2018.

Ortner, Putschar 1981: D. J. Ortner, W. G. J. Putschar. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Washington, 1981.

Ortner 2003: D. J. Ortner. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. 2nd Edition. San Diego, 2003.

Pearson 1899: K. Pearson. IV. Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. – V. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. – In: Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Ser. A. Containing Papers of a Mathematical or Physical Character. Vol. 192. London, 1899, 169–244.

Ruff et al. 1991: C. B. Ruff, W. W. Scott, A. Y. Liu. Articular and diaphyseal remodeling of the proximal femur with changes in body mass in adults. – In: American Journal of Physical Anthropology, 86/3, 1991, 397–413.

Trotter, Gleser 1958: M. Trotter, G. Gleser. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and of long bones after death. – In: American Journal of Physical Anthropology, 16, 1958, 79–123.

Wild 2013: J. P. Wild. Luxury? The north-west end of the silk-purple-and-gold horizon R. – In: Luxury and Dress: Political Power and Appearance in the Roman Empire and its provinces. Ed. by C. A. Giner, J. O. García and M. J. M. García. València, 2013, 169–180.

S U M M A R Y

LATE ANTIQUITY MASONRY GRAVE FROM THE WESTERN NECROPOLIS OF SERDICA

Yunian Meshekov, Iliana Borisova-Katsarova,
Nadezhda Atanassova, Vladimir Tzvetkov

This article presents the results of a rescue archaeological investigation on the territory of the western necropolis of Serdica. At 6 Ivan Denkoglu Str., a masonry grave was found, covered with stone slabs. The burial chamber is 0.86 to 0.90 m wide (depending on whether the plaster is preserved) and 2 m long, with a depth of 1.60 m. The walls were covered with fine lime (*stucco*). Traces of painting were recorded at the bottom of the walls and were represented by red, blue and white sections, but the decoration pattern cannot be restored. The tomb was looted in ancient times. A human skeleton in a disturbed anatomical order, belonging to an individual aged 40–50 years, and several glass vessels were found in it. The body was dressed in gold woven textile. There are no clear chronological indications, but the glass vessels allow the grave to be dated to the end of 3rd – the middle of the 4th c. AD.

***Fig. 1**. Location of the site.*

***Fig. 2**. General plan of the site (authors: Iv. Ivanov et al., N. Borislavova, Y. Meshekov).*

***Fig. 3**. General plan of the grave structure (authors: N. Borislavova, Y. Meshekov).*

***Fig. 4**. Plan and cross-section of the grave structure (authors: Iliana Borisova-Katsarova, Y. Meshekov).*

***Fig. 5**. Plan of the excavated grave structure (photo: Y. Meshekov).*

***Fig. 6**. Plan and cross-section of the burial chamber (authors: Iliana Borisova-Katsarova, Y. Meshekov).*

***Fig. 7**. Plan of the burial chamber with grave goods (authors: Iliana Borisova-Katsarova, Y. Meshekov).*

***Fig. 8**. Burial chamber – detail (authors: Iliana Borisova-Katsarova, Y. Meshekov).*

***Fig. 9**. Traces of mural decoration (photo: Y. Meshekov).*

***Fig. 10**. Burial chamber with bone remains (photo: Y. Meshekov).*

***Fig. 11**. Traces of gold woven textile (photo: Y. Meshekov).*

***Fig. 12**. Glass vessels from the grave (photo: Y. Meshekov).*

***Fig. 13**. View to the walls covered with plaster primer – detail (photo: V. Cvetkov).*

***Fig. 14**. Fettle of the construction and plaster primer (photo: V. Cvetkov).*

***Fig. 15**. Samples for removal of surface contaminants (photo: V. Cvetkov).*

***Fig. 16**. Composition and structure of plaster primer (photo: V. Tsvetkov).*

***Fig. 17**. A fragment of a mural decoration on a fallen fragment (photo: Y. Meshekov).*

***Fig. 18**. A fragment of a mural decoration that fell to the floor of the grave (photo: V. Cvetkov).*

***Fig. 19**. Microbiological patina (photo: V. Cvetkov).*

***Fig. 20**. Trace of mural decoration (photo: V. Cvetkov).*

***Fig. 21**. Mandibular bone of the studied individual (photo: N. Atanasova).*

***Tabl. 1**. Glassware from the grave (author: I. Borisova-Katsarova).*

***Tabl. 2**. Traces of gold woven textile (photo: E. Koleva).*

***Tabl. 3**. Fragments from ceramic lamps (author: I. Borisova-Katsarova).*

***Ключови думи:** западен некропол на Сердика, Късна античност, стъклени съдове, златотъкан текстил*

***Key words:** western necropolis of Serdica, Late Antiquity, glass vessels, gold-woven textiles*

Юниан Мешеков
Регионален исторически музей – София
Отдел „Археология и нумизматика“
meshekov@abv.bg

Гл. ас. д-р Илиана Борисова-Кацарова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра „Археология“
ilianabo@yahoo.com

Yunian Meshekov
Regional History Museum – Sofia
Department of Archaeology & Numismatics
meshekov@abv.bg

Chief Assistant Iliana Borisova-Katsarova, PhD
Sofia University “St. Kliment Ohridski”,
Department of Archaeology
ilianabo@yahoo.com

Гл. ас. д-р Надежда Атанасова
Институт по експериментална морфология, патология и антропология с музей при Българска академия на науките
Секция „Антропология и анатомия“
naditimeva@gmail.com

Chief Assistant Nadezhda Atanassova, PhD
Institute of Experimental Morphology, Pathology and Anthropology with Museum Bulgarian Academy of Sciences
Department of Anthropology & Anatomy
naditimeva@gmail.com

Владимир Цветков
Реставратор
vladotzvet@gmail.com

Vladimir Tzvetkov
Restorator
vladotzvet@gmail.com

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

СИСТЕМНИ ТЕРЕННИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗДИРВАНИЯ НА ТЕРИТОРИЯТА НА СТОЛИЧНА ОБЩИНА ПРЕЗ 2020 Г. (ГЕРМАН И ЛОЗЕН)

Александър Станев, Методи Златков

Осъществените през 2020 г. теренни археологически издирвания в землищата на селата Герман и Лозен са началото на дългосрочен проект на РИМ–София, който предвижда да бъде обходена цялата незастроена крайградска територия на Столична община.

Активното строителство, което съпътства развиването на София (особено ясно изявено през последните десетилетия), усвоява огромна територия, за която в българската археология почти напълно липсва информация[1]. През последните години бяха реализирани две теренни издирвания, свързани с инвестиционни проекти, в рамките на които бяха пререгистрирани и новорегистрирани десетки археологически обекти (Иванов, Чукалев 2017, 677–680; Лещаков, Лещаков 2012, 538–540). Тези резултати показват високата концентрация на културно-исторически локации в непосредствена близост до плътно застроената територия на столицата.

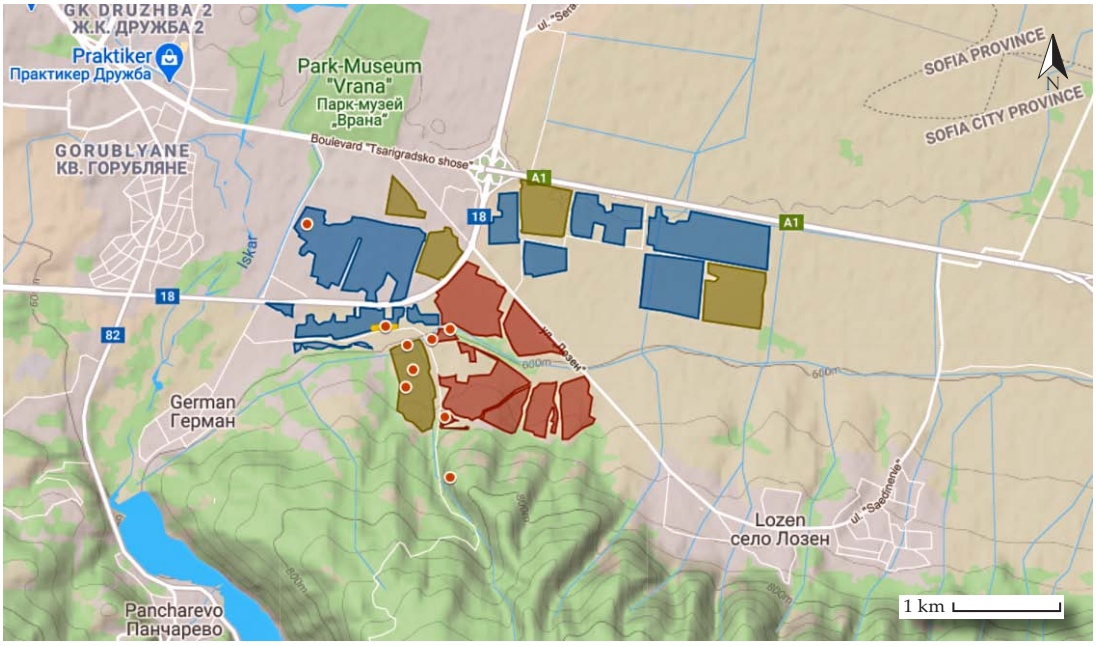
Като местна институция, РИМ–София има задължението и желанието да работи по откриването, идентифицирането и регистрирането на археологически обекти в рамките на Столична община, което е основата на настоящия проект.[2] Пред същия са поставени две водещи цели – научна и административна.

[1] Анализът в административно признатия и най-пълен регистър на археологическо наследство в България, Автоматизираната информационна система „Археологическа карта на България“ (АИС „АКБ“), показва, че към 2014 г. територията на Столична община е сред общините с най-малко регистрирани археологически обекти на кв. м., между 0 и 0,055 (Нехризов 2014, 29, 40–41).

[2] Според Правилника за устройството и дейността на Регионален исторически музей – София, чл. 7, ал. 1 „Основните дейности на музея са опазването и представянето на движими и недвижими културни ценности“.

От научна гледна точка с обхожданията на незастроената територия на Столична община ще се изгради много по-ясна представа за културния ландшафт от различните епохи, което към настоящия момент се явява пропуск в специализираната литература. Вторият ангажимент е свързан с високата степен на застрашеност за археологическото наследство в района на столицата, причинено от активното строителство. Регистрирането на обекти в АИС „АКБ“ е един от механизмите за превенция и опазване на културното наследство (Нехризов 2014, 29–30).

Първата научна експедиция по проекта „Системни теренните археологически издирвания на територията на Столична община“ се проведе в периода

Обр. 1. *Карта с покритата територия и регистрираните през 2020 г. обекти (в синьо са обозначени площите с висока, в жълто със средна, а в червено с ниска видимост на терена).*

2–13 ноември 2020 г. в землищата на селата Герман и Лозен, административен район Панчарево[3]. Географски, проучената територия обхваща част от Софийската котловина, източно от р. Искър и подножието на Лозенска планина.

Използвахме наложилия се в последните години метод на интензивно издирване, с прецизно документиране на покритата територия чрез прилагането на ГИС (Нехризов 2012; Tzvetkova et al. 2012). Работата на терен се извършваше от

[3] В издирването участваха: научен ръководител – д-р Александър Станев (РИМ–София), заместник ръководител – Методи Златков (НАИМ–БАН) и екип: д-р Силвия Иванова, д-р Даниел Иванов, Елена Николова, Люба Дафова и Ангелос Гугудис (РИМ–София), д-р Маргарита Попова (НИМ), Ваньо Панчев (ИЕМПАМ–БАН) и Николай Димитров (СУ „Св. Климент Охридски“). Научни консултанти на експедицията са доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова (РИМ–София), гл. ас. д-р Надежда Тодорова и д-р Ваня Петрова (СУ „Св. Климент Охридски“).

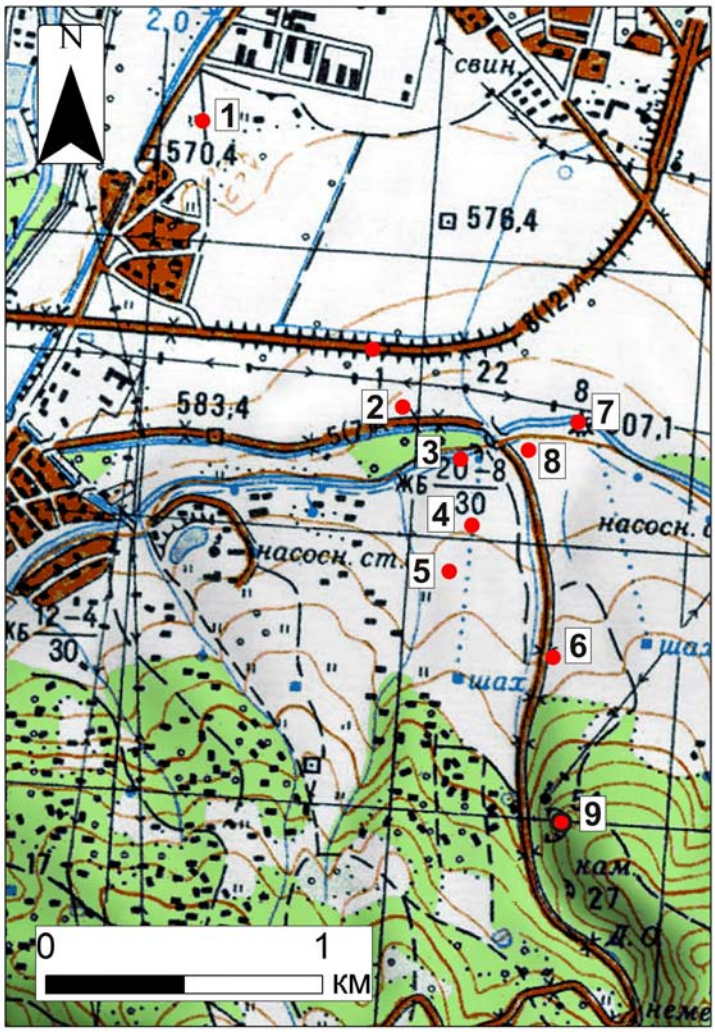
една група по предварително определени маршрути. Бяха направени 979 полигона, с които се покри територия от 4,76 кв. км. (Обр. 1). Извън тази площ целенасочено беше посетен един обект – „Германското кале“.

Натрупаните данни са обработени в предварително създадената ArcGIS база данни и в Google My Maps. Видимостта на терена беше съответно:

– 80–100 % в 50 % от проучените площи (разорани ниви);

– 60–80 % в 23% от площта (ниви след прибиране на реколта, преди да бъдат изорани);

– от 0–20% до 20–40 % в 27 % от покритата територия (пасища).

Обр. 2. *Регистрираните обекти върху карта в мащаб 1:50 000. Легенда:* ***1.*** *„Германски ливади“;* ***2.*** *„Джуката 2“;* ***3.*** *„Бачовица 1“;* ***4.*** *„Бачовица 2“;* ***5.*** *„Керемидница 1“;* ***6.*** *„Шабаница“;* ***7.*** *„Могилите 1“;* ***8.*** *„Могилите 2“;* ***9.*** *„Герман, Калето“.*

Като резултат от теренните издирвания бяха регистрирани девет археологически обекта за АИС „АКБ“ (Обр. 2), от които осем са нови в научната литература. Само един, „Германското кале“ (Обр. 2.9), е обнародван (Пенчева 2007 с цит. по-ранна лит.).

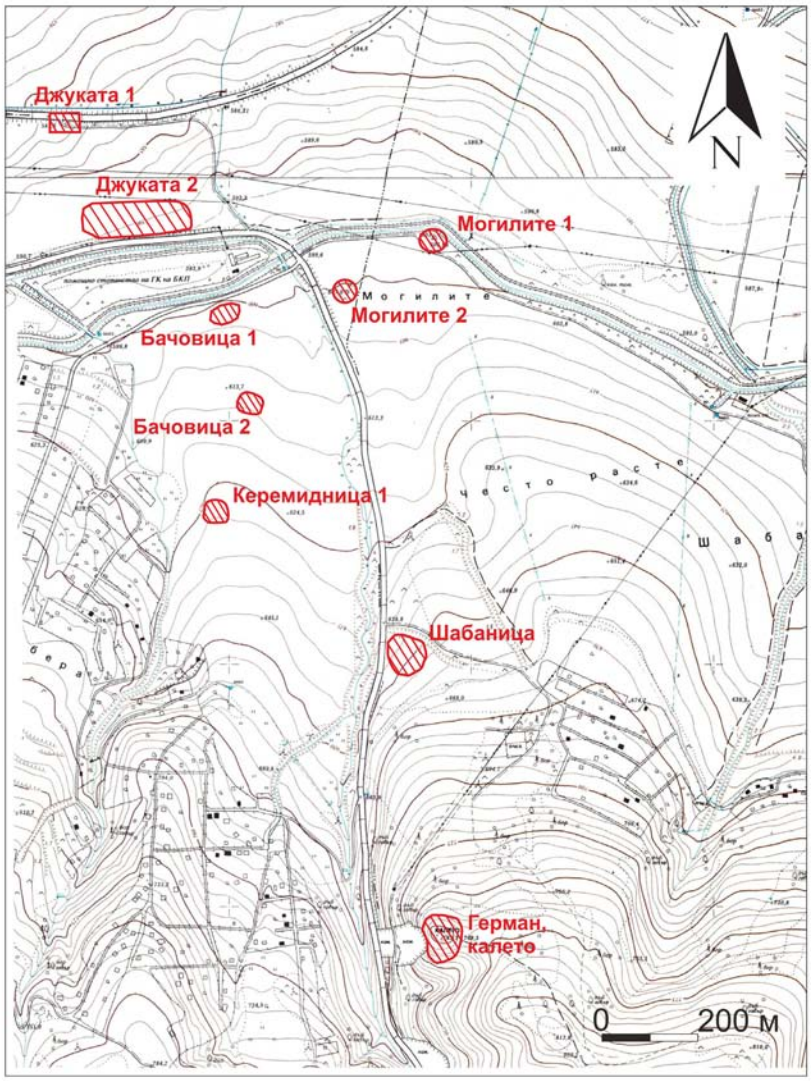
Регистрирани обекти

Обект „Германски ливади“ (в АИС „АКБ“ № 10007594)

1. Местоположение. 10,7 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 133°; координати: 42.628527 N, 23.426229 E; надм. в.: 568–569 м. Разположен е върху равен терен, който се спуска плавно от Ю на С. Обектът е на първа надзаливна тераса, от запад (на 0,5 км) е р. Искър. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Герман. Намира се между около-

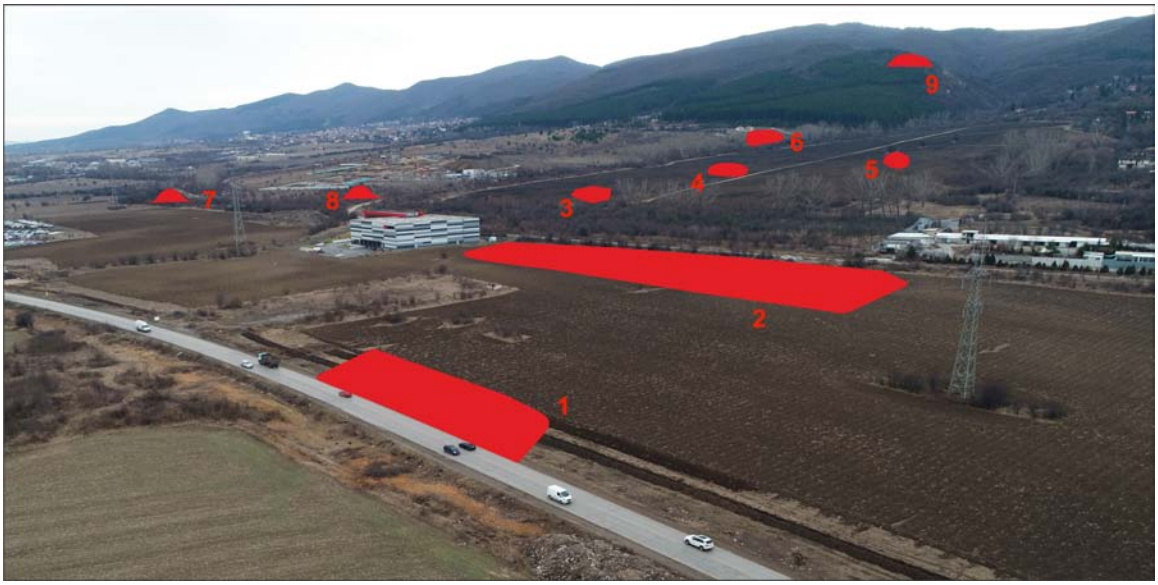
Обр. 3. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000: Обект 1 „Германски ливади“.*

Обр. 4. *Регистрираните обекти с нанесени граници върху карта в мащаб 1:5000:* ***1)*** *„Джуката 1“;* ***2.*** *„Джуката 2“;* ***3.*** *„Бачовица 1“;* ***4.*** *„Бачовица 2“;* ***5.*** *„Керемидница 1“;* ***6.*** *„Шабаница“;* ***7.*** *„Могилите 1“;* ***8.*** *„Могилите 2“;* ***9.*** *„Герман, Калето“.*

Обр. 5. *Въздушна фотография с нанесени границите на обектите:* ***1.*** *„Германски ливади“;* ***2.*** *„Джуката 1“;* ***3.*** *„Джуката 2“.*

Обр. 6. *Въздушна фотография с нанесени границите на обектите:* ***1.*** *„Джуката 1“;* ***2.*** *„Джуката 2“;* ***3.*** *„Бачовица 1“;* ***4.*** *„Бачовица 2“;* ***5.*** *„Керемидница 1“;* ***6.*** *„Шабаница“;* ***7.*** *„Могилите 1“;* ***8.*** *„Могилите 2“;* ***9.*** *„Герман, Калето“.*

връстното шосе, „Цариградско шосе“ и ул. „Патриарх Герман“, по-точно, между поделение на МВР и в.з. Врана – Герман (Обр. 3.1; 5.1).

2. История на проучването. Обектът е регистриран в изорана нива с видимост 80–100 % по време на кампанията от 2020 г.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Движими паметници. Керамична тежест за стан, прешлен за вретено и пул за игра (Табл. 3.7–9).

Обр. 7. *Въздушна фотография с нанесени границите на обектите: 1. „Могилите 1“; 2. „Шабаница“ .*

Обр. 8. *Въздушна фотография с нанесени границите на обектите: 1. „Могилите 2“; 2. „Бачовица 1“; 3. „Бачовица 2“; 4. „Керемидница 1“; 5. „Шабаница“; 6. „Герман, Калето“.*

Обр. 9. *Масовият материал от обект № 1 („Германски ливади“), регистриране на терена.*

Обр. 10. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг), обект № 1.*

3.2. Недвижими паметници. Не са регистрирани, но се наблюдава висока концентрация на строителна керамика, което предполага наличието на такива.

3.3. Масов материал. Открити са фрагменти битова и строителна керамика (Обр. 9; Табл. 1.1–7; 2.1–8; 3.1–6).

4. Площ. Ок. 7 дка.

5. Вид и хронология. Селище от ранножелязната епоха и от III–V век.

6. Състояние. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива (Обр. 10). Теренът все още е нива, но е в непосредствена близост до урбанизирани територии и е възможно скоро да бъде застроен.

Обект „Джуката 2“ (АИС „АКБ“ № 10007595)[4]

1. Местоположение. 11,9 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 134°; координати: 42.619554 N, 23.435517 E; надм. в.: 585–595 м. Разположена е върху равен терен, който се спуска плавно от ЮИ на СЗ към р. Искър. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Герман. Източно от с. Герман, между околовръстното шосе и ул. „Манастирска воденица“, до сградата на „Würth – София“ (Обр. 2.2; 4; 5.3; 6.2).

2. История на проучването. Обектът е регистриран в изорана нива с видимост 80–100 % по време на археологическо наблюдение по трасето на разширяващото се околовръстно шосе на гр. София през месец януари 2020 г. от екип, ръководен от Методи Златков (НАИМ–БАН). Границите му са установени при провеждане на теренни издирвания през есента на 2020 г. от екип, ръководен от Александър Станев (РИМ–София).

3. Движими и недвижими археологически паметници.

[4] Обектът „Джуката 1“ (АИС „АКБ“ № 10007414) се намира на ок. 200–250 м северно от „Джуката 2“, под трасето на околовръстния път (Обр. 2; 4; 5.1) (Златков, Станев 2021). Същият беше проучен през 2020 г. от екип с ръководител гл. ас. д-р Надежда Кечева (НАИМ–БАН) (Кечева 2021).

Обр. 11. *Масовият материал от обект № 2 („Джуката 1“), регистриране на терена.*

Обр. 12. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от запад), обект № 2.*

3.1. Движими паметници. Не са регистрирани.

3.2. Недвижими паметници. Не са регистрирани, но се наблюдава концентрация на строителна керамика, което предполага наличието на такива.

3.3. Масов материал. Открити са фрагменти битова и строителна керамика, включително едно дъно от питос (Обр. 11; Табл. 4.1–3).

4. Площ. Ок. 14 дка. Материалът не е равномерно разпръснат, а е на гнезда.

5. Вид и хронология. Селище от III–V век.

6. Състояние. Видимостта на по голямата част от терена е 80–100 %, в изорана нива. Има един сектор, който е засипан с пръст в последните 50 години (разтоварище с координати: 42.6193468 N, 23.4348893 E). Намира се в непосредствена близост до урбанизирани територии и е възможно скоро да бъде застроен (обр. 12).

Обект „Бачовица 1“ (АИС „АКБ“ № 10007596)

1. Местоположение. 12,2 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 135°; координати: 42.617808 N, 23.438197 E; надм. в.: 600–605 м. Разположена е върху равен терен, който се спуска от Ю на С. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Герман. Намира се в м. Бачовица, която е между с. Герман и пътя за Германския манастир (Обр. 2.3; 4; 6.3; 8.2).

2. История на проучването. Обектът е регистриран в изорана нива с видимост 80–100 % по време на кампанията от 2020 г.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Движими паметници. Не са регистрирани.

3.2. Недвижими паметници. Не са регистрирани, но се наблюдава концентрация на строителна керамика, което предполага наличието на такива.

3.3. Масов материал. Открити са фрагменти битова и строителна керамика

(Обр. 13; Табл. 4.4–6).

4. Площ. Ок. 1 дка.

5. Вид и хронология. Селище от III–V век.

6. Състояние. Теренът все още е нива, но е в непосредствена близост до урбанизирани територии и е възможно скоро да бъде застроен (Обр. 16).

Обект „Бачовица 2“ (АИС „АКБ“ № 10007597)

1. Местоположение. 12,4 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 136°; координати: 42.615683 N, 23.438808 E; надм. в.: 610–620 м. Разположена е върху равен терен, който се спуска плавно от Ю на С. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Герман. Намира се в м. Бачовица, която е между с. Герман и пътя за Германския манастир (Обр. 2.4; 4; 6.4; 8.3).

2. История на проучването. Обектът е регистриран в изорана нива с видимост 80–100 % по време на кампанията от 2020 г.

Обр. 13. *Масовият материал от обект № 3 („Бачовица 1“), регистриране на терена.*
Обр. 14. *Масовият материал от обект № 4 („Бачовица 2“), регистриране на терена.*
Обр. 15. *Масовият материал от обект № 5 („Керемиденица 1“), регистриране на терена.*
Обр. 16. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг), обекти №№ 3–5.*

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Движими паметници. Не са регистрирани.

3.2. Недвижими паметници. Не са регистрирани, но се наблюдава концентрация на строителна керамика, което предполага наличието на такива.

3.3. Масов материал. Открити са фрагменти битова и строителна керамика (Обр. 14; Табл. 5.1-5).

4. Площ. Ок. 1 дка.

5. Вид и хронология. Селище от III–V век.

6. Състояние. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива. Теренът все още е нива, но е в непосредствена близост до урбанизирани територии и е възможно скоро да бъде застроен (Обр. 16).

Обект „Керемидница 1“ (АИС „АКБ“ № 10007598)

1. Местоположение. 12,5 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 136°; координати: 42.614225 N, 23.437898 E; надм. в.: 625–630 м. Разположена е върху равен терен, който се спуска плавно от Ю на С. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Герман. Намира се в м. Бачовица, която е между с. Герман и пътя за Германския манастир (Обр. 2.5; 4; 6.5; 8.4).

2. История на проучването. Обектът е регистриран в изорана нива с видимост 80–100 % по време на кампанията от 2020 г.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Движими паметници. Не са регистрирани.

3.2. Недвижими паметници. Не са регистрирани, но се наблюдава концентрация на строителна керамика, което предполага наличието на такива.

3.3. Масов материал. Открити са фрагменти битова и строителна керамика (Обр. 15; Табл. 5.6–8).

4. Площ. Ок. 1 дка.

5. Вид и хронология. Селище от III–V век.

6. Състояние. Видимостта на терена е 80–100 %, в изорана нива. Теренът все още е нива, но е в непосредствена близост до урбанизирани територии и е възможно скоро да бъде застроен (Обр. 16).

Обект „Шабаница“ (АИС „АКБ“ е под № 10007599)

1. Местоположение. 13,0 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в

центъра на София, 135°; координати: 42.611540 N, 23.442580 E; надм. в.: 640–655 м. Разположена е в полите на Лозенска планина, върху сравнително равен терен, който се спуска от ЮИ на СЗ. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Горни Лозен, непосредствено източно от пътя за Германския манастир (Обр. 2.6; 4; 6.6; 7.2; 8.4).

2. История на проучването. Обектът е регистриран в терен с ниска видимост (треви и храсти) по време на кампанията от 2020 г. Засечен е в участък, подготвен за строеж, в който част от повърхностния слой е отнет.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Движими паметници. Не са регистрирани.

3.2. Недвижими паметници. Регистрира се ситуация с камъни, които формират ъгъл, което предполага наличието на постройка (Обр. 18).

3.3. Масов материал. Открити са

Обр. 17. *Масовият материал от обект № 6 („Шабаница“), регистриране на терена.*
Обр. 18. *Ситуация с каменна структура (ъгъл на постройка?) обект № 6.*
Обр. 19. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг), обект № 6.*
Обр. 20. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от северозапад), обект № 6.*

Обр. 21. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг), обект № 7 („Могилите 1“).*

фрагменти от ранножелязната епоха (Обр. 17; Табл. 6.1–9)[5].

4. Площ. Ок. 5 дка.

5. Вид и хронология. Селище от ранножелязната епоха.

6. Състояние. Терен*ъ*т е изравнен и подготвен за застрояване. Намира се в непосредствена близост до урбанизирана територия (Обр. 19–20).

Обект „Могилите 1“ (АИС „АКБ“ № 10007600)

1. Местоположение. 12,4 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 133°; координати: 42.619206 N, 23.443317 E; надм. в.: 595–606,86 м. Разположена е върху равен терен, който се спуска плавно от Ю на С. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Горни Лозен, м. Могилите. Върху могилата е разположена триангулачна точка № 1651 (Обр. 2.7; 4; 6.7; 7.1).

2. История на проучването. Обектът е добре известен. На него има циментов надпис оставен от НИПК преди 1989 г., който гласи: „Тракийска надгробна могила: паметник на културата. Забранява се разораването, разкопаването и залесяването на могилата“. Маркиран е на топографските карти и в Wikimapia. Местността се казва Могилите.

За нуждите на АКБ е регистриран по време на кампанията от 2020 г.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Движими паметници. Могилата има диаметър 35–40 м и височина 9–11 м.

3.2. Недвижими паметници. Не са регистрирани.

3.3. Масов материал. Не е регистриран.

4. Площ. Ок. 1,5 дка.

5. Вид и хронология. Надгробна могила. Няма възможност за по-точно датиране, но вероятно е от III–IV век, както се датират съседните обекти.

6. Състояние. Терен*ъ*т е обрасъл с треви и храсти. В района южно от могилата се извършва мащабно строителство на комплекс от затворен тип, като строителната ограда е разположена в непосредствена близост до паметника (Обр. 21).

[5] Единични фрагменти могат да бъдат отнесени към епохата на халколита, но поради силната им фрагментираност подобна интепретация не е сигурна.

Обр. 22. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от изток), обект № 8 („Могилите 2“).*

Обр. 23. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от юг), обект № 8 („Могилите 2“).*

Обект „Могилите 2“ (АИС „АКБ“ е под № 10007601)

1. Местоположение. 12,4 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 134°; координати: 42.618194 N, 23.441129 E; надм. в.: 600–607,0 м. Разположена е върху равен терен, който се спуска плавно от Ю на С. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Герман (Обр. 2.8; 4; 6.8; 8.1).

2. История на проучването. Обектът е добре известен. Маркиран е на топографските карти и в Wikimapia. Местността се казва Могилите. За нуждите на АКБ е регистриран по време на кампанията от 2020 г.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Недвижими паметници. Могилата има диаметър 30–35 м и височина 7 м.

3.2. Движими паметници. Не са регистрирани.

3.3. Масов материал. Не е регистриран.

4. Площ. Ок. 1,4 дка.

5. Вид и хронология. Надгробна могила. Няма възможност за по-точно датиране, но вероятно е от III–IV век, както се датират съседните обекти.

6. Състояние. Теренът е обрасъл с храсти и дървета, около него има купчини със съвременни строителни отпадъци. Подложен е на иманярски набези. Регистрирани са няколко дълбоки изкопа с дълбочина от повърхността до ок. 1,8 м. В района южно от могилата се извършва мащабно строителство на комплекс от затворен тип, като строителната ограда е разположена в непосредствена бли-

Обр. 24. *Масовият материал от обект № 9 („Германско кале“), регистриране на терена.*
Обр. 25. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от север), обект № 9.*
Обр. 26. *Състояние на терена по време на издирването (поглед от запад), обект № 9.*

зост до паметника (Обр. 22–23).

Обект „Германското кале“ (АИС „АКБ“ № 10007602)

1. Местоположение. 13,5 км ЮИ от катедралата „Св. Александър Невски“ в центъра на София, 137°; координати: 42.606207 N, 23.443309 E; надм. в.: 760–782,3 м. Разположен е върху връх Калето в Лозенска планина, от който започва рязко спускане на З и С. Административно попада в район Панчарево, землището на с. Горни Лозен (Обр. 2.9; 4; 6.9; 8.6).

2. История на проучването. Обектът е добре известен (Пенчева 2007 с цит. по-ранна лит.). Маркиран е на топографските карти и в Wikimapia. За нуждите на „АКБ“ е регистриран по време на кампанията от 2020 г.

3. Движими и недвижими археологически паметници.

3.1. Недвижими паметници. В иманярските изкопи се виждат основи на каменни зидове. Крепостната стена се очертава като землен вал, който обхваща крепостта от север и изток. Във вътрешността на крепостта се виждат основи на сгради с каменни зидове споени с червен хоросан.

3.2. Движими паметници. При нашето посещение не се откриха движими паметници, но такива са намерени при по-ранни изследвания. Най-достоверни

са наблюденията на Елена Пенчева, която намира, освен останалия материал, фрагмент от стъклена чашка и две монети от времето на императорите Тиберий II Константин (578–582 г.) и Маврикий (582–602 г.).

3.3. Масов материал. Битова и строителна керамика (Обр. 24)[6].

4. Площ. Ок. 3 дка.

5. Вид и хронология. Халколит и V–VI век. Предложената датировка на крепостта (построяването в последните десетилетия на V век и унищожаването при пожар в края на VI – началото на VII век) на този етап на проучване е убедителна (Пенчева 2007, 32–34).

6. Състояние. Намира се в гора. В непосредствена близост е имало открита мина, която вероятно е нарушила част от него. Подложен е на иманярски набези (Обр. 25–26).

Обобщение на постигнатите резултати през 2020 г.

Регистрираните обекти като видове се разпределят така: 1 крепост, 6 селища (две са многослойни) и 2 надгробни могили. Най-ранният обект, като хронология, е халколитното селище на „Германското кале“ (Обр. 2.9). РЖЕ епоха е представена от две селища (Обр. 2.1 и 2.6). Селищните обекти от III–IV век са пет (Обр. 2.1–5). Възможно е от този период да са и надгробните могили (Обр. 2.7–8). Преобладаването на обектите от I–VI век е характерна особеност на тоталните теренни издирвания в последните години. Основна причина за това е значително по-добрата археологическа видимост на този период, дължаща се на строителната керамика.

За всички регистрирани обекти и покритата площ е изготвена документация – писмена, картографска, фотографска и електронна ГИС база данни. Събраните от терен материали се съхраняват в РИМ–София.

[6] Керамичният материал от крепостта не е приложен в настоящата публикация защото е представен в отделно изследване.

К А Т А Л О Г

Табл. 1.

Обект: № 1; Местоположение: в.з. Врана – Герман; Местност: Германски ливади

Битова керамика на ръка (РЖЕ)

1. Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
2. Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: бежова; Вътрешна повърхност: бежова; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
3. Форма: гърне?; Част от съда: стена; Външна повърхност: бежова, с врязани линии; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: червен; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
4. Форма: гърне?; Част от съда: стена с дръжка; Външна повърхност: бежова; Вътрешна повърхност: бежова; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
5. Форма: гърне?; Част от съда: стена с дръжка; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;

Битова керамика на колело (III–V век)

6. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
7. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентя на слюда.

Табл. 2.

1. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
2. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност:

червена; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;

3. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;

4. Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, покрита с червен *л*ак; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: пречистено, със слаби следи от слюда;

5. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: висока концентрация на слюда;

6. Вид: без покритие; Форма: кана/стомна; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц;

7. Вид: с покритие; Форма: паница; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, покрита с кафява боя; Вътрешна повърхност: червена, покрита с кафява боя; *Л*ом: сив; Тесто: пречистено;

8. Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, покрита с червен *л*ак; Вътрешна повърхност: червена, покрита с червен *л*ак; *Л*ом: сив; Тесто: пречистено.

Таб*л*. 3.

1. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: стена; Външна повърхност: червена, с врязана украса; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: с висока концентрация на слюда;

2. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: стена; Външна повърхност: червена, с врязана украса; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: с висока концентрация на слюда и кварц;

3. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: стена; Външна повърхност: червена, с щампована украса; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: сив; Тесто: пречистено;

4. Вид: с покритие; Форма: тара; Част от съда: стена; Външна повърхност: бежова, покрита с хоризонтални канелюри и кафява боя; Вътрешна повърхност: бежова; *Л*ом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц;

5. Вид: с покритие; Форма: тара; Част от съда: стена; Външна повърхност: червена, покрита с бя*л*а боя; Вътрешна повърхност: червена; *Л*ом: червен; Тесто: пречистено;

Строителна керамика (III–V век)

6. Вид: керемида; Тип: тегула;

Находки (III–V век)

7. Вид: тежест за стан; Форма: пирамидална; Част от предмета: основа; Материал: глина; Размери: диам. на дъното – 6,5 см; запазена вис. – 6,1 см;
8. Вид: прешлен за вретено; Форма: дисковидна; Част от предмета: половин форма; Материал: глина; Размери: диам. – 4,8 см; деб. – 0,7 см;
9. Вид: пул за игра; Форма: дисковидна; Част от предмета: цяла форма; Материал: глина; Размери: диам. – 1,9 см; деб. – 0,7 см.

Табл. 4.

Обект: № 2; Местоположение: с. Герман; Местност: Джуката

Битова керамика на колело (III–V век)

1. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;
2. Вид: с покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, покрита с кафяв лак и тънки врязани хоризонтални линии, запълнени с кафява боя; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;
3. Вид: без покритие; Форма: питос; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на слюда и кварц;

Обект: № 3; Местоположение: с. Герман; Местност: Бачовица

Битова керамика на колело (III–V век)

4. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на слюда и кварц;
5. Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: дъно; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: пречистено;
6. Вид: без покритие; Форма: стомна; Част от съда: дъно; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: кафяв; Тесто: със слаба концентрация на слюда и кварц;
7. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: дръжка; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на слюда и кварц.

Табл. 5.

Обект: № 4; Местоположение: с. Герман; Местност: Бачовица

Битова керамика на колело (III–V век)

1. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;
2. Вид: без покритие; Форма: кана; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с примеси от слюда и пясък;
3. Вид: без покритие; Форма: купа; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;
4. Вид: без покритие; Форма: чаша; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;
5. Вид: с покритие; Форма: чаша; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена, със следи от червен лак; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено.

Обект: № 5; Местоположение: с. Герман; Местност: Керемидница

Битова керамика на колело (III–V век)

6. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: червен; Тесто: пречистено;
7. Вид: без покритие; Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: бежова; Вътрешна повърхност: бежова; Лом: сив; Тесто: с едър пясък и кварц;

Строителна керамика (III–V век)

8. Вид: водопроводна тръба; Тип: с втулка.

Табл. 6.

Обект: № 6; Местоположение: с. Герман; Местност: Шабаница

Битова керамика на ръка (РЖЕ?)

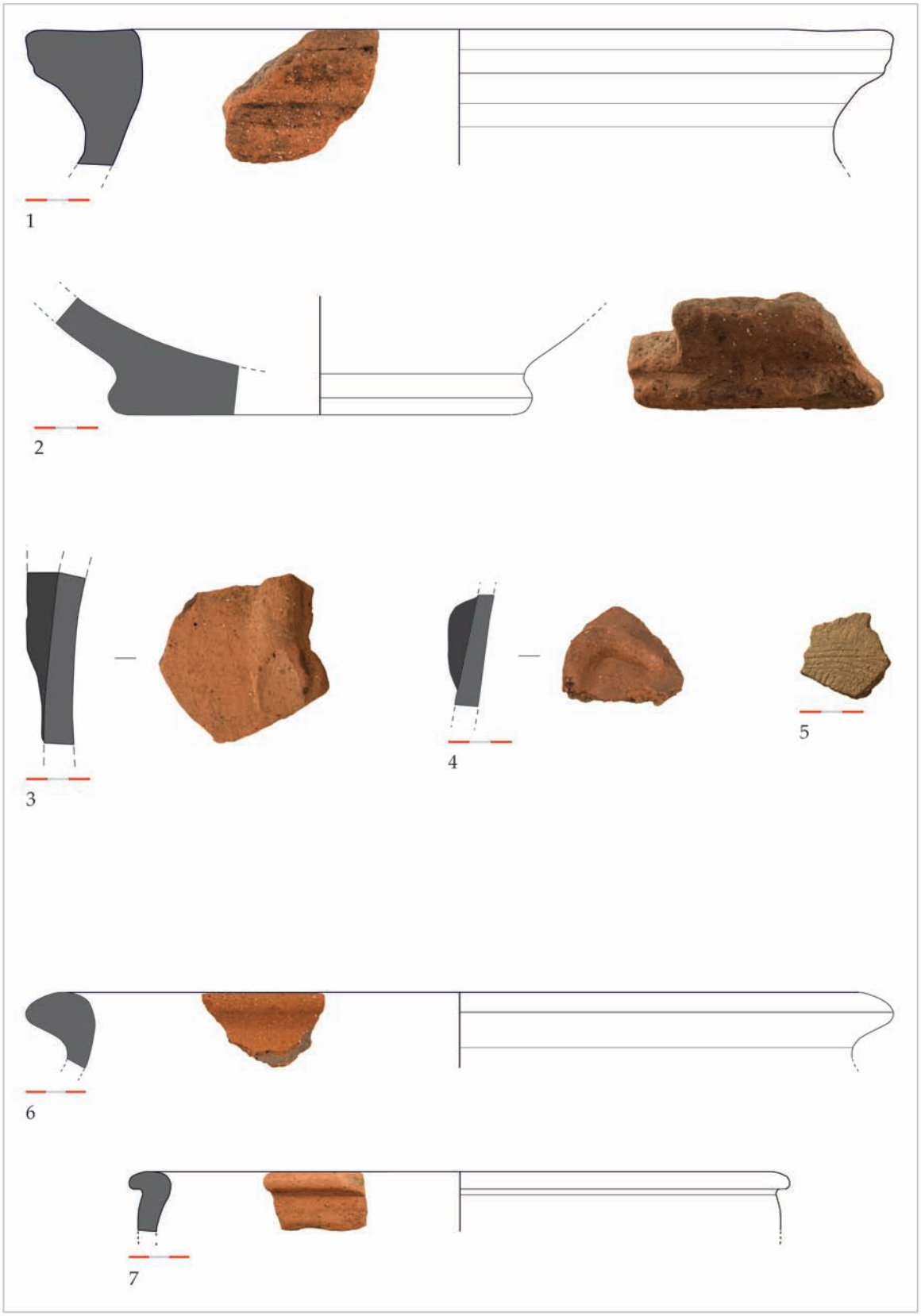
1. Форма: гърне; Част от съда: устие; Външна повърхност: бежова; Вътрешна повърхност: бежова; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
2. Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: кафява; Вътрешна повърхност: кафява; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
3. Форма: гърне; Част от съда: дъно; Външна повърхност: черна; Вътрешна

повърхност: черна; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;

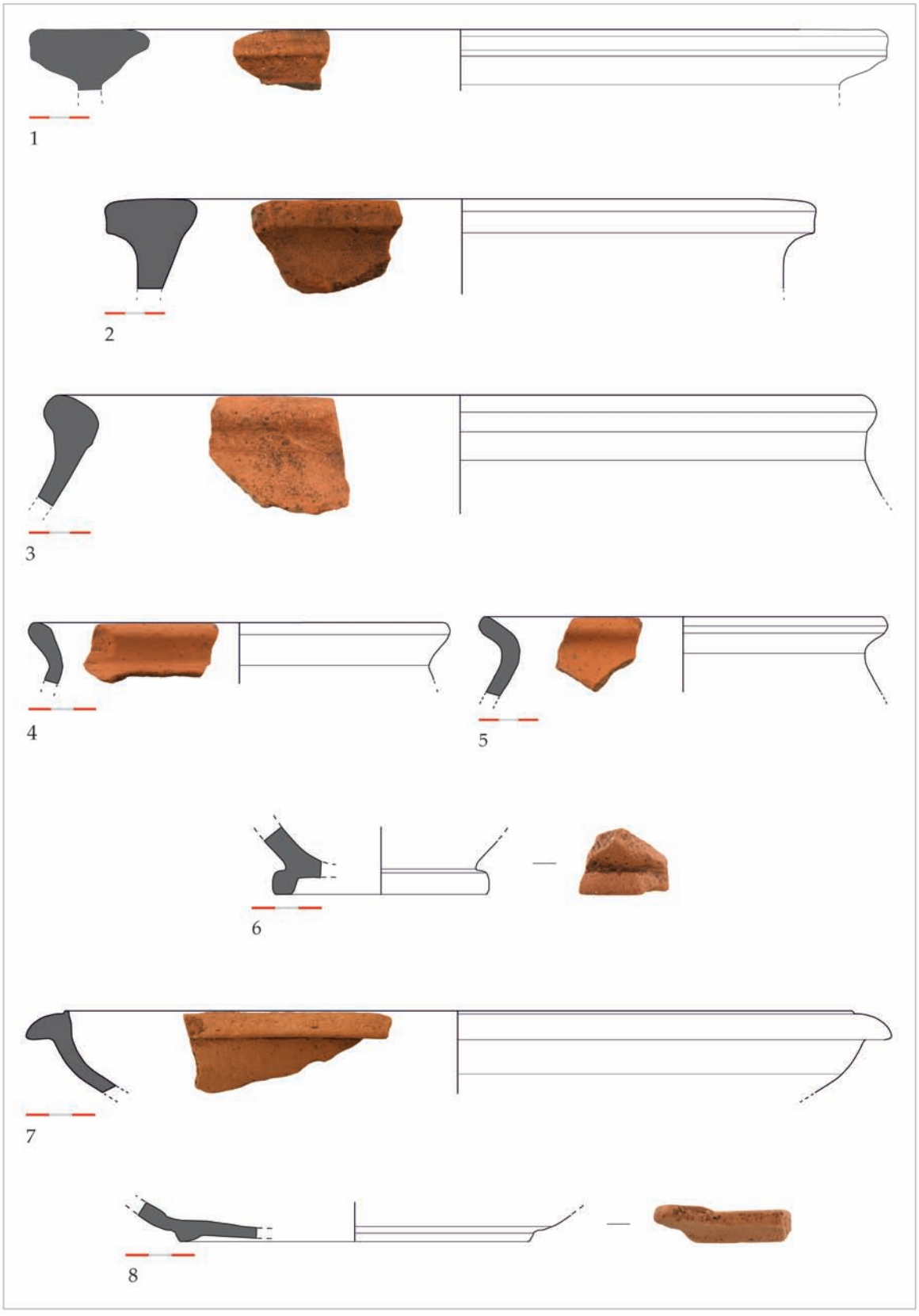
4. Форма: гърне; Част от съда: стена; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
5. Форма: гърне; Част от съда: стена; Външна повърхност: червена; Вътрешна повърхност: червена; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
6. Форма: гърне; Част от съда: дръжка; Външна повърхност: бежова; Вътрешна повърхност: сива; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;
7. Форма: гърне; Част от съда: дръжка; Външна повърхност: бежова; Вътрешна повърхност: бежова; Лом: сив; Тесто: с висока концентрация на едър кварц и пясък;

Строителна керамика

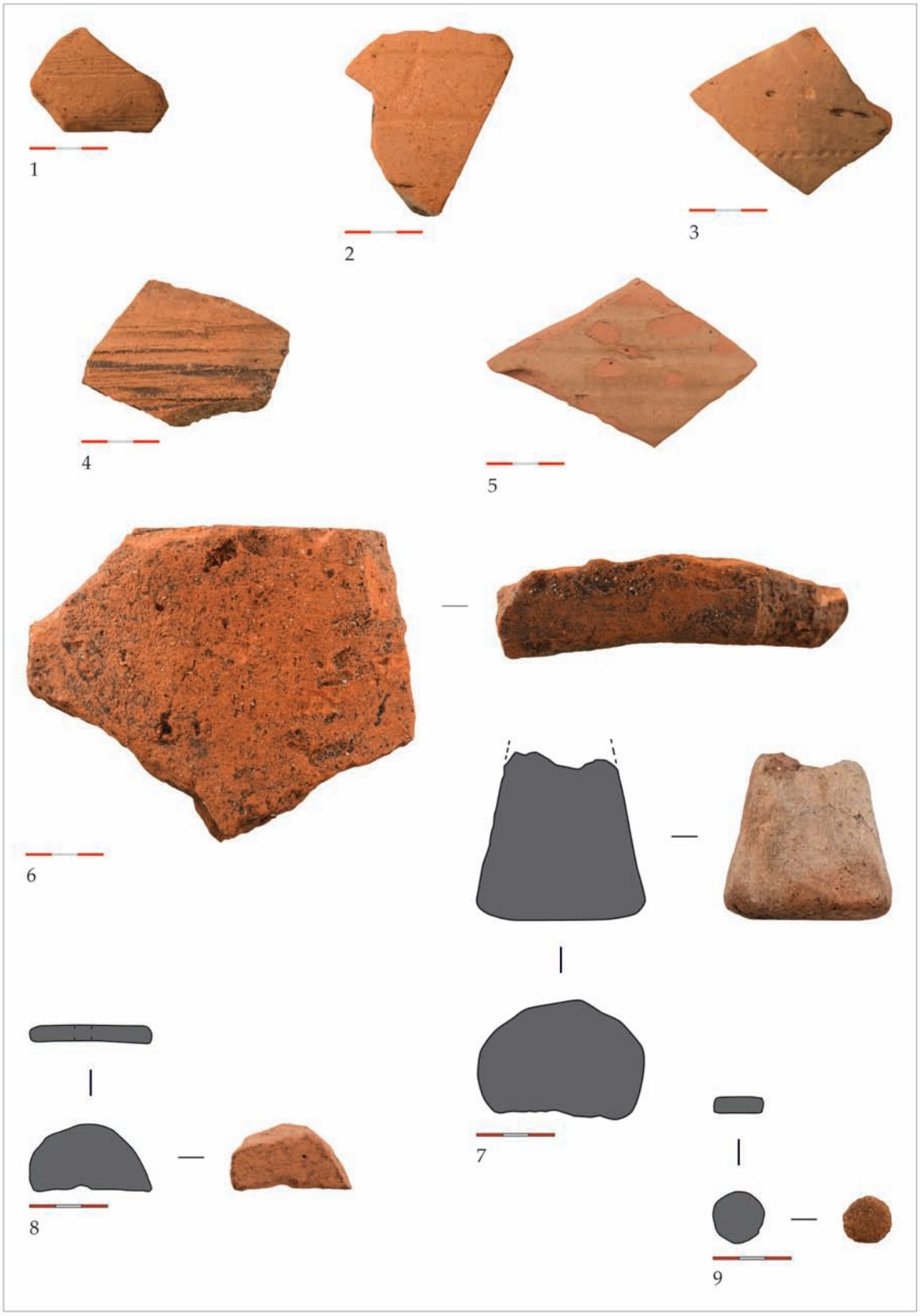
8. Вид: мазилка; Тип: подова;
9. Вид: мазилка; Тип: стенна.

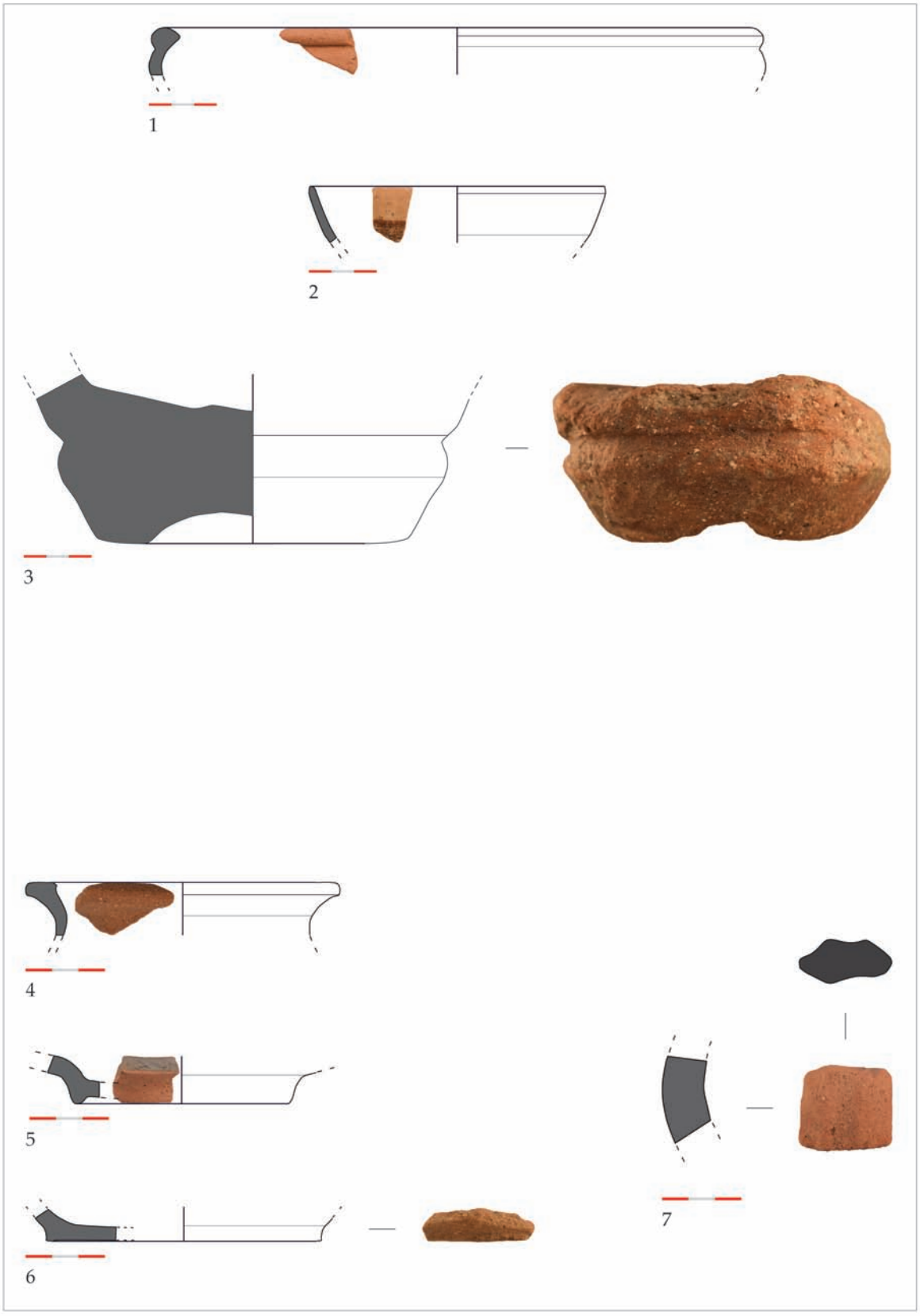
Табло 1. *Обект „Германски ливади“:* ***1–5.*** *Битова керамика на ръка (РЖЕ);* ***6–7.*** *Битова керамика на колело (III–V век).*

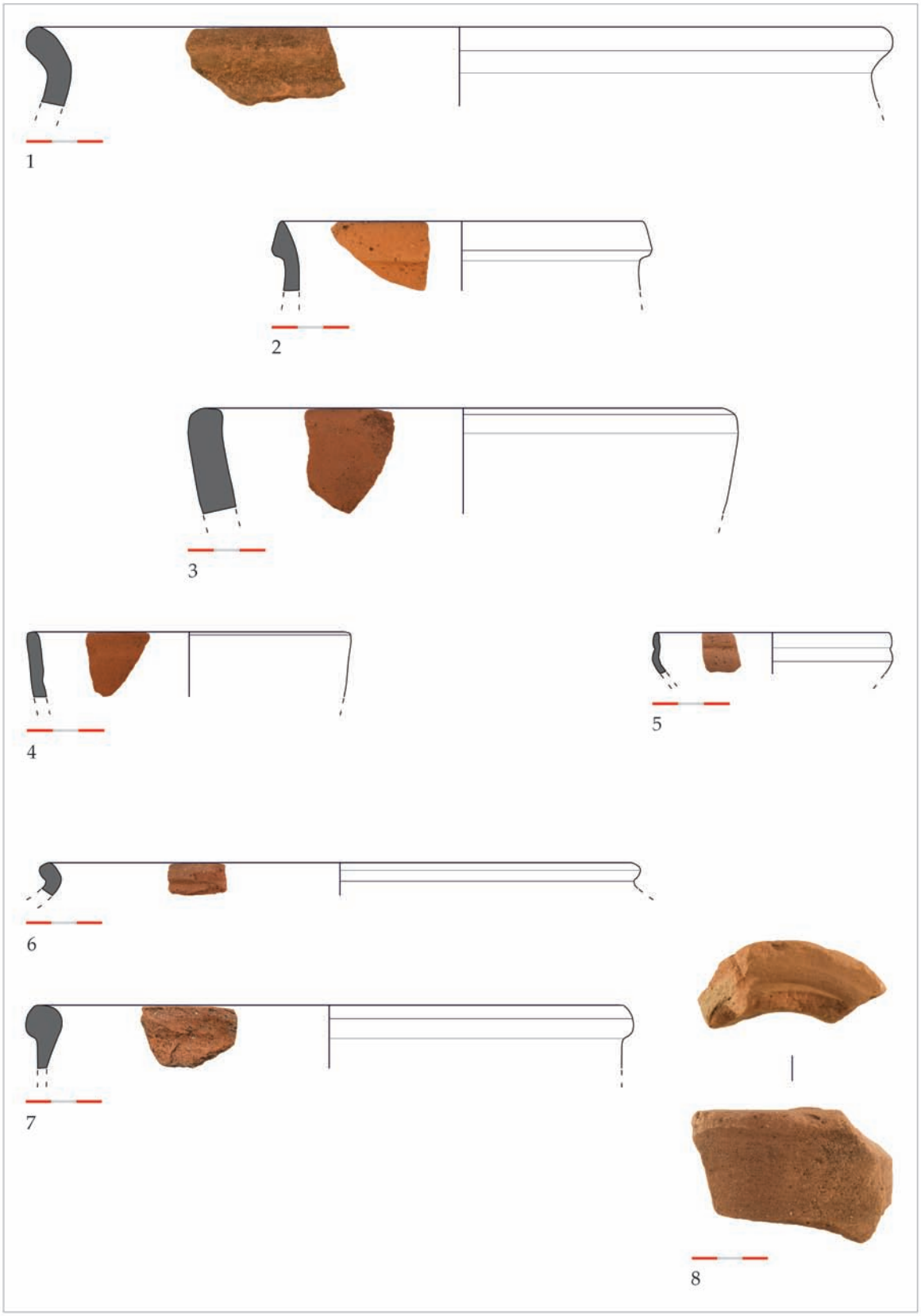
Табло 2. *Обект „Германски ливади“:* ***1–8.*** *Битова керамика на колело (III–V век).*

Табло 3. *Обект „Германски ливади“:* ***1–3.*** *Битова керамика на колело;* ***4–5.*** *Тара;* ***6.*** *Строителна керамика;* ***7.*** *Тежест за стан;* ***8.*** *Прешлен за вретено;* ***9.*** *Пул за игра (III–V век).*

Табло 4. *Обект „Джуката 2“:* ***1–2.*** *Битова керамика на колело;* ***3.*** *Тара (III–V век);* ***3***. *Обект „Баховица 1“:* ***4–7.*** *Битова керамика на колело (III–V век).*

Табло 5. *Обект „Бачовица 2“:* ***1–5.*** *Битова керамика на колело (III–V век); Обект „Керемидеица 1“:* ***6–7.*** *Битова керамика на колело;* ***8.*** *Водопроводна тръба (III–V век).*

Табло 6. *Обект „Шабаница“:* ***1– 6.*** *Битова керамика на ръка;* ***8–9.*** *Мазилки.*

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Вагалински и др. 2017: Л. Вагалински, Н. Кечева, И. Чолаков. Издирване на археологически обекти в община Петрич. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 690–691.

Златков и др. 2018: М. Златков, Е. Нанков, И. Кулов, Б. Думанов, Х. Цонева, С. Йорданов. Теренни издирвания в община Симитли. – В: Археологически открития и разкопки през 2017 г. София, 2018, 613–615.

Златков, Станев 2021: М. Златков, А. Станев. Археологическо наблюдение при разширяването на софийски околовръстен път между пътни възли „Цариградско шосе“ и „Младост“. – В: Археологически открития и разкопки през 2020 г. София, 2021, под печат.

Иванов, Чукалев 2017: Г. Иванов, К. Чукалев. Издирване на археологически обекти в обхвата на инвестиционен проект „Развитие на железопътен възел София“. – В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 677–680.

Кечева и др. 2021: Н. Кечева, Д. Сандева, В. Генчева. Спасителни археологически проучвания на обект от края на II хил. пр. Хр. и римската епоха в землището на с. Герман, Столична община. – В: Археологически открития и разкопки през 2020 г. София, 2021, под печат.

Лещаков, Лещаков 2012: К. Лещаков, Л. Лещаков. Издирване на археологически обекти по трасето на северната скоростна тангента от отклонението на магистрала Калотина – София (км 0+000 – 16+635). – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 538–540.

Нехризов 2012: Г. Нехризов. Методика на издирванията на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 580–582.

Нехризов 2014: Г. Нехризов. Археологическа карта на България – история, достижения и проблеми. – В: Сборник доклади в дните на българската наука. Сливен, 2014, 15–41.

Пенчева 2007: Е. Пенчева. Нови наблюдения върху ранновизантийското укрепление в землището на с. Герман, Софийско. – В: Известия на Националния исторически музей, 18, 2011, 27–39.

Tzvetkova et al. 2012: J. Tzvetkova, G. Nekhrizov, N. Kecheva. Mobile GIS and the Perspectives for Archaeological Surface Surveys in Bulgaria. – In: Survey in Archaeology, Often a Neglected Science, Archaeological Debates. Proceedings of the II Archaeological Symposium, Giurgiu, October 23–26, 2011. Ed. by A. S. Morintz and R. Kogălniceanu. Giurgiu, 2012, 56–82.

S U M M A R Y

ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEYS IN THE AREA OF SOFIA MUNICIPALITY 2020 (GERMAN AND LOZEN)

Alexander Stanev, Metodi Zlatkov

From the 2nd to the 13th of November 2020 regular archaeological field surveys were conducted in the Pancharevo district, Sofia Municipality. They are a part of a new long-term project of the Regional History Museum – Sofia for updating and renewal of the Automated Information System "Archaeological Map of Bulgaria" in Sofia City Province.

Geographically, the studied area covers part of the Sofia Valley east of the Iskar River and the foothills of Lozen Mountain. The main goal of the field survey is to update the old one as much as possible and to accumulate new archaeological information about the area.

We used modern GIS technologies for documentation and analysis, following the method of intensive search established in recent years (Нехризов 2012). We worked in a group on pre-determined routes. We made 979 polygons, which covered an area of 4.76 sq. Km (Fig. 1).

Outside this area we purposefully visited one site – "German, Kaleto".

The accumulated data was processed in the pre-created ArcGIS database and in GoogleMyMaps. In 50 % of the studied area our visibility was 80–100 % (areas with plowed fields) (Fig. 1.1), in 23 % of the area the visibility was 60–80 % (fields after harves before plowing) (Fig. 1.2) and in 27 % the visibility was from 0–20 % to 20–40 %, which is a consequence of the use of the land as pastures (Fig. 1.3). Some of the last territories are being prepared for construction.

Nine archaeological sites were registered in the AIS "AMB" (Fig. 2), of which eight are new to the scientific literature. Only one, "German, Kaleto" (Fig. 2.9) was published (Пенчева 2007 and the earlier titles cited there). In addition to this fortress, we had preliminary data for the two mounds.

The main characteristics of the sites are:

– "Germanski livadi" (AIS "AMB" № 10007594) (Fig. 2.1) is a settlement with an area of approx. 7 decares, with household ceramics from the Early Iron Age being discovered together with household and building ceramics from 3rd–5th century;

– "Dzhukata 2" (AIS "AMB" № 10007595) (Fig. 2.2). A settlement with an area approx. 14 decares, on which there are several concentrations of ceramic material from 3rd–5th century;

– "Bachovica 1" (AIS "AMB" № 10007596) (Fig. 2.3). A settlement with an area of approx. 1 decare, with pottery from the 3rd–5th century was discovered;

– "Bachovica 2" (AIS "AMB" № 10007597) (Fig. 2.4). A settlement with an area of approx. 1 decare, with pottery from the 3rd–5th century;

– "Keremidnitsa 1" (AIS "AMB" № 10007598) (Fig. 2.5). A settlement with an area of approx. 1 decare, with discovered pottery from the 3rd–5th century;

– "Shabanitsa" (AIS "AMB" is under № 10007599) (Fig. 2.6). A settlement with an area of approx. 5 decares, with pottery from the Early Iron Age;

– "Mogilite 1" (AIS "AMB" № 10007600) (Fig. 2.7). A funerary mound with an area of approx. 1.5 decares, 35–40 m in diameter and 9–11 m in height;

– "Mogilite 2" (AIS "AMB" is under № 10007601) (Fig. 2.8). A funerary mound with an area of approx. 1.4 decares 30–35 m in diameter and 7 m in height;

– "German, Kaleto" (AIS "AMB" № 10007602) (Fig. 2.9). A fortress with an area of approx. 3–5 decares, with materials from the Chalcolithic and from the 5th–6th century being found. The coins registered earlier allow the dating of the second period to be specified. The fortress was established in the last decade of the 5th century and was destroyed at the end of the 6th – beginning of the 7th century (Пенчева 2007, 34).

As types, these sites can be classified as follows: 1 fortress, 6 settlements (two are multi-layered) and 2 burial mounds. As a chronology the settlement sites from the 3rd–5th century prevail (Fig. 2.1–5), it is possible that the burial mounds are also from this (Fig. 2.7–8). The next group of sites are two settlements from the Early Iron Age (Figs. 2.1 and 2.6), and with one site each are represented the Chalcolithic (Fig. 2.6) and Late Antiquity (Fig. 2.9).

Documentation has been prepared for all registered sites – written, cartographic and photographic. The collected materials are stored in the Regional History Museum – Sofia.

***Fig. 1**. Map of the visited and newly registered archaeological sites during the field survey 2020 (the areas with high, in yellow with medium and in red with low visibility of the terrain are marked in blue).*

***Fig. 2**. Map in 1:50 000 scale with registered archaeological sites. Legend: **1.** "Germanski livadi"; **2.** "Dgukata 2"; **3.** "Bachovica 1"; **4.** "Bachovica 2"; 5. "Keremidnitsa 1"; **6.** "Shabanitsa"; **7.** "Mogilite 1"; **8.** "Mogilite 2"; **9.** "German, Kaleto".*

***Fig. 3.** Map in 1:5000 scale which includes the area of the registered archaeological sites: archaeological site № 1 "Germanski livadi".*

Fig. 4**. Map in 1:5000 scale which includes the area of the registered archaeological sites: **1.** "Dgukata 1"; **2.** "Dgukata 2"; **3.** "Bachovica 1"; **4.** "Bachovica 2"; **5.** "Keremidnitsa 1"; **6.

*"Shabanitsa"; **7.** "Mogilite 1"; **8.** "Mogilite 2"; **9.** "German, Kaleto".*

***Fig. 5**. Aerial photography which includes the area of the registered archaeological sites: **1.** "Germanski livadi"; **2.** "Dgukata 1"; **3.** "Dgukata 2".*

***Fig. 6**. Aerial photography which includes the area of the registered archaeological sites: **1.** "Dgukata 1"; **2.** "Dgukata 2"; **3.** "Bachovica 1"; **4.** "Bachovica 2"; **5.** "Keremidnitsa 1"; **6.** "Shabanitsa"; **7.** "Mogilite 1"; **8.** "Mogilite 2"; **9.** "German, Kaleto".*

***Fig. 7**. Aerial photography which includes the area of the registered archaeological sites: **1.** "Mogilte 1"; **2.** "Shabanitsa".*

***Fig. 8**. Aerial photography which includes the area of the registered archaeological sites: **1.** "Mogilte 2"; **2.** "Bachovica 1"; **3.** "Bachovica 2"; **4.** "Keremidnitsa 1"; **5.** "Shabanitsa"; **6.** "German, Kaleto".*

***Fig. 9**. Pottery fragments from archaeological site № 1 ("Germanski livadi"), registrated during the field survey.*

***Fig. 10**. The surface terrain during the field survey (view from the south), archaeological site № 1.*

***Fig. 11**. Pottery fragments from archaeological site № 2 ("Dgukata 1"), registered during the field survey.*

***Fig. 12**. The surface terrain during the field survey (view from the west), archaeological site № 2.*

***Fig. 13**. Pottery fragments from archaeological site № 3 ("Bachovica 1"), registered during the field survey.*

***Fig. 14**. Pottery fragments from archaeological site № 4 ("Bachovica 2"), registered during the field survey.*

***Fig. 15**. Pottery fragments from archaeological site № 5 ("Keremidenitsa 1"), registered during the field survey.*

***Fig. 16**. The surface terrain during the field survey (view from the south), archaeological sites №№ 3–5.*

***Fig. 17**. Pottery fragments from archaeological site № 6 ("Shabanitsa"), registered during the field survey.*

***Fig. 18**. Stone structure (corner of a building?) archaeological site № 6.*

***Fig. 19**. The surface terrain during the field survey (view from the south), archaeological site № 6.*

***Fig. 20**. The surface terrain during the field survey (view from the northwest), archaeological site № 6.*

***Fig. 21**. The surface terrain during the field survey (view from the south), archaeological site № 7.*

***Fig. 22**. The surface terrain during the field survey (view from the east), archaeological site № 8 ("Mogilite 2").*

***Fig. 23**. The surface terrain during the field survey (view from the south), archaeological site № 8 ("Mogilte 2").*

***Fig. 24**. Pottery fragments from archaeological site № 9 ("Germansko kale"), registered during the field survey.*

***Fig. 25**. The surface terrain during the field survey (view from the north), archaeological site № 9.*

***Fig. 26**. The surface terrain during the field survey (view from the west), archaeological site № 9.*

***Tabl. 1**. Archaeological site "Germanski livadi": **1–5.** Hand-made pottery (Iron Age); **6–7.** Wheel-made pottery (3rd–5th c. AD).*

***Tabl. 2**. Archaeological site "Germanski livadi": **1–8.** Wheel-made pottery (3rd–5th c. AD).*

***Tabl. 3**. Archaeological site "Germanski livadi": **1–3.** Wheel-made pottery; **4–5.** Coarseware; **6.** Construction ceramics; **7.** Loom weight; **8.** Spindle whorl; **9.** Pottery game counter (3rd–5th c. AD).*

***Tabl. 4**. Archaeological site "Dgukata 2": **1–2.** Wheel-made pottery; **3.** Coarseware (3rd–5th c. AD); Archaeological site "Bachovitsa 1": **4–7.** Wheel-made pottery (3rd–5th c. AD).*

***Tabl. 5**. Archaeological site "Bachovitsa 2": **1–5.** Wheel-made pottery (3rd–5th c. AD); Archaeological site "Keremidenitsa 1": **6–7.** Wheel-made pottery; 8. Water pipe (3rd–5th c. AD).*

***Tabl. 6**. Archaeological site "Shabanitsa": **1–6.** Hand-made pottery; **8–9.** Fragments of baked plasters.*

***Ключови думи:** Софийското поле, с. Герман, халколит, ранножелязна епоха, римски период, Късна античност, крепост, село, могила, теренни издирвания*

***Key words:** Sofia valley, village of German, Chalcolithic period, Early Iron Age, Roman period, Late Antiquity, fortress, vicus, tumulus, archaeological survey*

Д-р Александър Станев
Регионален исторически музей – София
Отдел „Археология и нумизматика"
alexander.stanev@sofiahistorymuseum.com

Alexander Stanev, PhD
Regional History Museum – Sofia
Department of Archaeology & Numismatics
alexander.stanev@sofiahistorymuseum.com

Д-р Методи Златков
Национален археологически институт с музей
при Българска академия на науките
Секция за средновековна археология
metodi_man@abv.bg

Metodi Zlatkov, PhD
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
Department of Medieval Archaeology
metodi_man@abv.bg

История
History

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

СЪЮЗЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХУДОЖНИЦИ ПО ВРЕМЕ НА „НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНАТА ВЛАСТ“ 1944–1950 Г.

Теодора Мешекова

След Деветосептемврийския преврат през 1944 г., когато с помощта на Съветската армия на власт идва отечественофронтовското правителство, доминирано от партията на българските комунисти, в страната започва процес, насочен към смяна на системата. Постепенно опозиционните политически партии се оказват извън закона. Българският земеделски народен съюз се оформя като казионна организация, безотказно подкрепя комунистическата власт и е част от нея. Партията на комунистите започва сращането си с държавата, за да се превърне в партия-държава. Решаваща крачка в тази посока е референдума от 1946 г., когато монархията окончателно отстъпва място на народната република. Не след дълго Търновската конституция е заменена от т.нар. Димитровска конституция. Започва национализацията на едрата градска собственост и насилственото кооперирване на земята. Имотите на много хора, обвинени в противонародна и фашистка дейност са конфискувани. Преди да бъдат национализирани мините и промишлените предприятия, държавни стават по-големите магазини и дюкяни, едрият жилищен фонд, застрахователните дружества. Така овластената комунистическа партия, която се оказва начело на държавата повежда страната по пътя на социализма. Легендите за „всенародното, въоръжено въстание“ на 9.IX.1944 г., наречено дори „социалистическа революция“ се появяват по-късно. Непосредствено след превратa комунистическите идеи все още не са популярни сред преобладаващата част от българското население. Този факт налага новият обществен строй да бъде идеологически пропагандиран. Нелеката задача е свързана със създаване на пропагандна машина, като част от тази машина и един от проводниците на комунистическата идеология се оказва творческият съюз на българските художници. В изграждащото се ново социалистическо общество водещата роля е поверена на „работническата класа и трудовото селячество“. Но уп-

равляващите бързо осъзнават, че т.нар. „художествено-творческа интелигенция“, към която са причислени и българските художници, може и трябва да посредничи на властта за пропагандиране и налагане на новите идеологически послания, свързани с марксистко-ленинските идеи за обществено развитие. Средствата на художническото изкуство са разбираеми и могат бързо да станат достояние за преобладаваща част от бъдещите строители на социализма. Визуалното възприемане на идеологическите и предизборни послания е основно средство за пропаганда. Този факт определя особеното внимание, което властимащите отделят на българските художници респективно на техния професионален, творчески съюз. Част от активните членове на сдружението са с комунистически убеждения и това пряко повлиява върху политиката на съюза. Този съюз претърпява различни трансформации през годините, а в периода 1944–1950 г. е известен с името Съюз на художниците в България – тема на настоящото научно съобщение.

Информация за историята на съюза през разглеждания период се съдържа в архивни документи: протоколи от събрания, писма от и до съюза, съобщения за конкурси, лични фондове на някои от художниците, донесения до службите за сигурност, протоколи от разпити по време на заседанията на Шести състав на Народния съд и др., съхранявани в Централния държавен архив, както и публикувани документи при разсекретяването им от архивите на Държавна сигурност (ЦДА – ф. 133; ф. 1449; ф. 9К; ф. 98К; Държавна сигурност и българската интелигенция 2015, 31).

Литературата по темата се изчерпва с няколко научни съобщения и издание с енциклопедичен характер, в които са разгледани отделни моменти от дейността на съюза и неговите председатели през годините (Шмиргела 1984, 2–11; Гергов 2012, 63–69; Станева 2016; Златева 2011, 287 и сл; Генов 2008, http://www.freemacedonia.net/statia.php?sn=541&t=1; Голяма енциклопедия на България 2012, 1863). А тези години съвсем не са малко. Още в далечната 1893 г. се появява необходимостта от организация, която да има професионален, творчески характер и да отговаря на интересите и нуждите на българските художници. Учредители на сдружението са д-р Иван Шишманов, Борис Михайлов, Георги Канела, Иван Мърквичка и други, които основават Дружество за поддържане на художниците в България. Малко по-късно се появяват и други творчески организации: Дружество за съвременно изкуство, Дружество на южнославянските художници „Лада“, Дружество на южнобългарските художници, Дружество на севернобългарските художници, Дружество на независимите художници и още няколко сдружения, които на практика имат сходни цели. Особено активни са т.нар. „независими“ художници, които инициират свикването на общо събрание с цел обединение. И така, през 1932 г., обединението се случва, а новият съюз получава името Съюз на дружествата на художниците в България. Още тогава младият Александър Жендов изпъква сред активните представители на бранша. Освен талантлив художник, Жендов е комунист по убеждения и проявява лидерски качества, което ще му помогне по-късно да оглави съюза (Гергов 2012, 69).

Непосредствено след бурните събития през септември 1944 г., по думите на Александър Жендов, дейността на сдружението се оказва „непригодна за новото време“ (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, л. 2). Целите на съюза: да съдейства за творческо-

то развитие и израстване на българските художници, просперитета на художественото изкуство и обогатяване на културния живот на страната (според Устава му от 1932 г.) трябва да бъдат приведени в унисон с новата политическа обстановка. Активът на дружеството, начело с Жендов смята, че е необходимо по-тясното обвързване с „новите политически задачи, които отечественофронтовското правителство поставя пред прогресивните български художници" (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, *л*. 2). Управляващите от своя страна целят да приобщят творческия съюз на художниците към новата идеология, да го ориентират в „правилната" политическа посока, което ще повлияе върху развитието на изобразителното изкуство и ще допринесе за създаването на новата социалистическа култура. Агитацията и пропагандата на марксистко-ленинската идеология и социалистическите идеи, реализирани като плакати, лозунги, макети, картини и скулптори с подходящо за целта съдържание, са във възможностите на художническото съсловие. Нещо повече – във военните и следвоенните години столицата трябва да се справи с последствията от бомбардировките, а страната се намира в икономическа криза. В този момент пазар на художествени произведения почти няма, а връзките с останалия свят в областта на изкуството са почти невъзможни. Много художници са материално затруднени, а част от тях направо бедстват. Участието в предизборната агитация, честванията на сакрални за комунистическата власт дати и изложбите с идеологическа насоченост, носят някакви, макар и скромни приходи за художниците от столицата и страната.

В тази променена и напрегната политическа обстановка, на 19.IX.1944 г. е свикано Общо събрание, на което се взема решение членството в съюза да бъде лично, а не чрез отделните дружества, които го съставят, каквато явно е била предишната практика. Избрано е управително тяло с председател Николай Райнов. Показателна за тенденциите, които се наблюдават в съюза е декларацията на Александър Жендов, в която той заявява, че е необходимо „пълното приобщаване на съюза към демократичния дух на новото време". Време, което Жендов нарича „свобода, подарена от българската революция", благодарение на която художествената култура ще влезе в народния бит (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, *л*. 2).

Нов момент в дейността на организацията е създаването на отечественофронтовски комитет както и избор на политическо бюро, в което влизат Стоян Сотиров, Ценко Бояджиев, Васил Стоилов и Константин Цонев (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, *л*. 2). Тези структури спомагат за връзките и сътрудничеството с изпълнителната власт. Важна част от дейността на новосъздаденото Министерство на пропагандата е да следи и направлява дейността на съюза. Пропагандният материал, изготвен от художниците съюзни членове и приет от Художествения съвет на СХБ, подлежи отново на разглеждане и одобрение и от министерството преди използването му в политическите кампании. Основен критерий при одобрението са не толкова художествените качества на материалите, колкото достатъчния идеологически заряд (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, *л*. 2).

През есента на 1944 г., освен с изработването на пропагандни материали, СХБ е натоварен и с други задачи като: уреждане на антифашистка изложба и участие на художници от съюза в т.нар. „покупателни комисии" в министерството. Тематиката на картините е регламентирана, следи се строго. Следят се и те-

мите, които художниците графици разработват по страниците на вестниците, а те трябва да бъдат свързани с войската и разгрома на фашисткия враг, производството, насочено към нуждите на фронта, работниците и селяните – строители на социализма и пр. (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1, *л*. 2).

В този момент България участва в завършващия етап на войната, а в страната властта трябва да се справи с всяка потенциална опозиция срещу комунистическото управление. Гоненията са насочени не само срещу бивши политици и военни, а и срещу по-свободолюбивите и инакомислещите. Арестуваните, безследно изчезналите и убитите без съд и присъда през есента на 1944 г. засилват страха от бъдещи репресии. Този страх стига до там, че от името на съюза през ноември 1944 г. е изпратено писмо до директора на милицията, с което се иска разрешение за издаването на некролог на Райко Алексиев – бивш председател на Съюза на художниците, арестуван и убит заради злободневните си карикатури и шаржове (ЦДА, оп. 1, а.е. 3). Не е известно какъв е отговорът, но писмото ясно говори за настроенията в съюза и зависимостта му от силните на деня.

Краят на 1944 г. е повод за свикване на Общо годишно събрание на съюза. Събранието се провежда на 10 декември и се превръща в конгрес, който взема редица важни решения, които окончателно ще оформят облика на сдружението. Според писмо на отечественофронтовския комитет при съюза на конгреса е утвърден списък „за прочистване от фашистки елементи", в който влизат талантливи, български художници като: Константин Щъркелов, Александър Добринов, Александър Божинов, Никола Танев, Борис Денев, проф. Никола Кожухаров и др. Те са изключени завинаги от редовете на организацията, а няколко души са лишени от членство за определено време. (ЦДА, пак там; Шмиргела 1984, 10). Някои от художниците, обявени за „фашистки елементи" малко по-късно ще бъдат изправени пред Шести състав на Народния съд.

Според протокола на конгреса са избрани нови управителни органи – Бюро (вероятно става дума за т.нар. политическо бюро), начело с проф. Илия Петров и Управителен съвет. За председател на съвета е избран Александър Жендов. (ЦДА, ф. 133, оп. 1, а.е. 1). Той уверено поема ръководството на съюза и през следващата 1945 г., като на едно от редовните общи събрания прави разбор на дългогодишната дейност на организацията. Споменава за успешно осъществилото се обединение, като от шест отделни дружества е създаден Съюзът на дружествата в България. Задачите му вече трябва да надхвърлят идеята за „културно-творческа и професионална организация", защото обстановката е изключителна, а годината е „първата година от освобождението от фашисткия гнет...". Това е и година на братство с „великия наш освободител" Съветския съюз и с Титова Югославия. Важен момент е „бляскавата победа в изборите" на Георги Димитров (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 1). Думите на Жендов не оставят съмнение за политическата ориентация на съюза. Нещо повече, тази политика ще поведе българските художници по пътя на социалистическия реализъм. Жендов критикува както „академичното мъртвило", така и „модните, индивидуалистични увлечения от чужбина". Особено отрицателно е изказването му срещу Сирак Скитник и Иван Милев, които според Жендов първоначално са ориентирани към „кошмарно-протестен експресионизъм от Запад", а в картините им са използвани „неразбираеми иноска-

зания с чужд, надут език". Едва по-късно, след събитията през 1923 г. Милев вече има „прекрасни творби", в които възпява „удавен в кръв, но непобеден народ-герой". По това време за председател на СХБ е избран Иван Пенков, който заема тази длъжност до 1947 г. (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 1).

В заключение може да се каже, че през 1945 г. съюзът или се е освободил от „неблагонадеждните", „превъзпитал" е своите членове или поне повечето от тях и според официалните документи вече е сред „здравите и единни творчески и професионални организации" (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 1).

1945-а е и годината, когато в страната се води активна пропагандно-агитационна кампания. Указанията, писмата, инструкциите от страна на изпълнителната власт до съюза се организират и координират от новосъздаденото Министерство на просвещението и изкуствата. В трескавата подготовка за отбелязване на една година от установяването на отечественофронтовската власт, активно участва и Министерството на войната. В писма и инструкции до Съюза се определят насоките за честване на „нашето второ освобождение", когато „народът с непоколебимата Червена армия, подкрепен от патриотичните военни и доблестните партизани, под знамето на ОФ, организира въоръжено, народно въстание". По случай знаменателната дата, художниците имат задачите да заложат подходящите теми в украсата и агитационните материали, за да се осъществи едно „народно ликуване" (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 4). Както е видно, с помощта на СХБ чрез интерпретацията на събития като Деветосептемврийския преврат започва и формирането на нова историческа памет.

1945 г. е белязана и от събитие, което изиграва решаваща роля за съдбата на много българи. На 12.III.1945 г. е свикано първото заседание на Шести състав на Народния съд срещу българските интелектуалци, в т.ч. художниците. Според официалните документи, съюзът вече е „прочистен от всички увличащи се по явни и тайни фашистки прояви", а отношението му като цяло към Народния съд е положително. В доклад, изнесен на събрание на СХБ се декларира, че „Народният съд ще донесе заслужено наказание за всички престъпници" (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 1). Явно в това се крие причината, че тази по същество професионална организация не предприема никакви действия в защита на своите колеги – пък били те бивши членове на СХБ, изключени по скалъпени обвинения.

По време на процеса обаче поведението на съюзните членове не е еднозначно. Докато проф. Николай Райнов се изказва крайно негативно за талантливия карикатурист и художник Александър Божинов и дори заявява, че „му липсва художнически усет" (Златева 2011, 287), други членове на съюза се държат честно и достойно пред съда. Александър Жендов, известен с комунистическите си идеи, познава творчеството и личността на Райко Алексиев и се опитва да опровергае обвиненията срещу него. Той свидетелства, че Алексиев се е „застъпвал за арестувани другари", демонстрирайки антифашистко поведение в съюза, а въпросите относно в. „Щурец", в който Алексиев публикува злободневни карикатури срещу властта и преди, и след 9.XI.1944 г., отклонява и насочва в друга посока. Въпреки показанията на Жендов Р. Алексиев (подсъдим посмъртно, убит от ДС) не получава оправдателна присъда (ЦДА 12, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157).

Има и други художници като Илия Бешков и Стоян Венев, които не се съобразяват с официалната политика на съюза по отношение на Народния съд, защитават колегите си и се опитват да изтъкнат качествата им на талантливи творци, които несправедливо са призовани пред съда (Златева 2011, 288).

1945-а е и годината, в която се подготвят и провеждат избори за третото ОФ правителство. Засилва се агитационната кампания, а „вождът и учителя на българския народ" Георги Димитров се завръща в България от СССР. По този повод СХБ излиза с писмо, в което раболепно приветства Димитров и заявява, че се наблюдава разцвет на материалната и духовна култура „под знамето на ОФ " и под неговото „мъдро сталинско ръководство" (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 8).

По повод предстоящите избори Софийският областен комитет на ОФ се активизира и изпраща писмо до СХБ, в което се подчертава важността на политическия момент. Създаден е фонд „Предизборна борба", в който съюзът е призован да участва със съответна парична сума (ЦДА, пак там). В рамките на сдружението е създаден и партиен комитет (на БРП (к)) с председател Н. Шмиргела. (Шмиргела 1984, 9). По повод масираната предизборна агитация, както и по повод честването на различни, сакрални дати, свързани с партийната идеология като: 9 септември, 23 септември (Ден на Съветската армия), 1 май и др. се появява напрежение между властта и съюза, поради забавени, намалени или неосъществени плащания за труда на художниците, което е отразено в писмата и възраженията до компетентните органи (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 7).

През годината се организират и провеждат: голяма антифашистка изложба, конкурси за календари, пощенски марки, пощенски бланки, значки и дори проект за „Орден на труда" (на 9.IX.1945 г. е новоучреден „Народен орден на труда") (ЦДА, пак там).

По това време активност по отношение на новите идеи за развитие на художественото изкуство проявява и Художествената академия. Проф. Иван Лазаров, директор на Държавната художествена академия, който членува в СХБ, както и повечето от преподавателите, излиза с доклад до Министерството на народното просвещение, в който определя насоките в изобразителното изкуство – да бъде подчинено на социалистическия реализъм: „от народа и за народа". Той предлага осъществяването на „по-широк достъп до академията за талантливи работници, чиновници и занаятчии", които могат дори да се обучават чрез вечерни курсове (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 1).

Постепенно дейността на СХБ се разраства, а свидетелство за това са писмата и преписките, освен с министерствата и с Общия работнически професионален съюз (ОРПС), Българския женски съюз, пионерската организация „Септемврийче", Камарата на народната култура и др. във връзка с организирането на изложби, изработката на стенни календари, проекти за значки и отличителни знаци и др. Темите на изложбите и календарите не са нещо ново: „борбата за свобода", „съпротивата срещу фашизма", „Отечествената война", „трудовият живот в града и селата" и пр., повечето от които съдържат определени, идеологически послания (ЦДА, ф. 133, оп. 3, а.е. 6). В изложбите и проектите участват и се реализират художници като: Ал. Жендов, Никола Блажев, Стоян Венев, Алек-

сандър Поплилов, Крум Попов и др. Нов момент в поръчковите скулптурни работи е изработването на художествени произведения – портрети и барелефи на Ленин и Сталин, както и бюст на Г. Димитров. Появяват се и повече конкурси за изработването на плакати, свързани със социалистическото съревнование и производството.

По инициатива на ОФ и по-точно на неговия Национален комитет, се сформират т.нар. трудово-културни бригади, като изрично се заявява, че в тях могат да участват само членове или кандидат-членове на СХБ. Така, художници от София и другите големи градове са командировани в по-малки населени места, където съюзът няма достатъчно членове, за да участват в агитационно-пропагандната работа (ЦДА, ф. 133, оп. 3, а. е. 7).

1946 г. е белязана от знакови политически събития като изборите за Велико народно събрание и провеждането на референдум за съдбата на монархията в България. СХБ подготвя и направлява изработването на агитационните материали, сред които една интересна скулптура с пропагандна цел. Това е Статуята на републиката, дело на художника Стою Тодоров с внушителни размери, изработена от гипс и поставена срещу сградата на бившия Царски дворец (на мястото на бъдещия мавзолей на Георги Димитров). Статуята е част от кампанията по повод референдума за отмяна на монархията и провъзгласяване на републиката. Представлява женска фигура с вдигнат над главата меч. Не след дълго, след успешния резултат за отечественофронтовското правителство в полза на републиката, статуята е разрушена (Мешекова 2018, 42).

През 1946 г. СХБ приема нов устав. Според него, използвайки социалистическата стилистика, съюзът на художниците е наречен освен „културна и творческа" – „народна" организация. Една от целите й вече не е само да съдейства за развитието на художническото изкуство, а по-точно за „прогресивното развитие и разцвет" на това изкуство. В устава изрично е записано, че съюзът е длъжен „активно да сътрудничи на държавната, художествена политика", а художници с доказани „противонародни убеждения" не могат да бъдат членове на СХБ (ЦДА, ф. 133, оп. 3, а.е. 1). Дейността на съюза все по-тясно се свързва с официалната държавна и партийна доктрина. На проведени общи събрания се разглеждат въпроси, които излизат от рамките на едно творческо, професионално сдружение. Един от тези въпроси е обсъждането на проектоконституцията на народната република. В резолюцията, приета от съюза, се декларира, че проектоконституцията е издържана „в духа на демократичните традиции" и е „по-демократична от Търновската", защото „дава възможност за свободното, цялостно развитие на българския народ" (ЦДА, оп. 3, .е. 4).

Дейността на сдружението на художниците продължава да организира и координира работата на своите членове във връзка с изработването на плакати (по поръчка на Министерството на войната), проекти за стенни календари, значки и др. (ЦДА, пак там).

През 1946 г. до някаква степен се активизират и връзките с художниците от чужбина – предимно СССР, Югославия, Румъния. При обявяването на условията изрично се подчертава, че кандидатите, които могат да участват в изложби извън

пределите на страната трябва да са „убедени антифашисти“ (ЦДА, ф. 133, оп. 3, а.е. 7).

Политизирането и идеологизирането на Съюза продължават, но все пак водещ е таланта, а не лоялността към отечественофронтовската власт и антифашистките убеждения. В заявление от Евтим Томов, художник от София, се изказва недоволство от Художествения съвет при съюза, въпреки че той е млад, „не е регресивен и фашист“ и има „леви убеждения и досие от дирекция на полицията 1941–1942 г.“. От заявлението става ясно, че въпреки „новата, отечественофронтовска обстановка“, в която са важни „огъня и идеите на новото време“, по думите на автора, той не е одобрен за член на СХБ, защото явно не притежава необходимите качества като художник (ЦДА, ф. 133, оп. 2, а.е. 2).

Следващата 1947 г. е свързана с важно събитие в международен аспект - налагането на пълната хегемония на Москва над страните от Източния блок. БРП (к) възприема безапелационно съветската теза, че светът се е разделил на два лагера – „империалистически“ и „демократичен“. Последният е призван да защитава мира, разбира се под егидата на СССР. Партията на българските комунисти се насочва решително срещу опозицията за пълното ѝ унищожаване. Създаден е Комитет за наука, изкуство и култура, а Вълко Червенков е избран за секретар по идеологическите въпроси в партията (Станева 2016, 2) Самият Георги Димитров излиза с доклад пред СХБ, в който ясно формулира идеологическите задачи, поставени от партията и правителството пред българските художници в лицето на техния съюз и пътя на социалистическия реализъм, който те неотклонно да следват (Димитров 1949, 66).

Следващата 1948 г. е знаменателна за партията на българските комунисти, защото тогава се провежда нейният Пети конгрес. На него БРП (к) се преименува в Българска комунистическа партия. Докладът на В. Червенков за състоянието и задачите на идеологическия фронт е един от най-важните на конгреса. Всички теории, освен марксистко-ленинската са обявени за погрешни и враждебни. Подчертана е важността на идеологическата просвета, която да насочи всички творци, в т.ч. и художниците, към „правилния метод на социалистическия реализъм“ (Станева 2016, 3).

След конгреса, СХБ провежда политика в унисон с решенията на конгреса в областта на културата и изкуството. За председател е избран Стоян Сотиров. Той е политически ангажиран и член на Политическото бюро на съюза още от 1944 г.

Участието на художниците в пропагандирането на комунистическите идеи и новия социалистически строй продължават. Появяват се повече поръчкови портрети на вождовете на световния и българския пролетариат: Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин, Димитров и пр.

Въпреки партийните повели, прилагането и изпълнението им, сред членската маса се появяват опозиционно настроени художници, противници на политиката на СХБ. В отчетен доклад по линия на Първи отдел на Държавна сигурност от 1948 г. за интелигенцията в България, се споменава за „вражеска дейност“

в средите на художниците. Някои от тях, сред които проф. Кирил Цонев, Кирил Кръстев и проф. Андрей Николов, са привърженици на западноевропейското „упадъчно" изкуство, критикуват съветското и декларират, че изкуството в България при сегашните условия е обречено на гибел. Проф. Иван Ненов от Художествената академия дори си позволява да заяви, че „хората от БКП са некомпетентни да ръководят изкуството" (Държавна сигурност и българската интелигенция 2015, 53).

Въпреки отделни опозиционни прояви в съюза, съществени различия в политиката му по отношение на държавно-партийната линия не се наблюдават. Нещо повече, през следващата 1949 г. е приет поредният, нов Устав на СХБ. След като са изброени характеристиките на сдружението: „творческа, професионална организация с идеална цел", ясно е заявена политическата позиция на Съюза и неразривната му връзка с управляващата комунистическа партия. Съюзът е длъжен „да сътрудничи най-активно на народната власт за осъществяване на социализма в страната". Освен това той трябва „да работи срещу упадъчното, буржоазно, формалистично изкуство", да осъществява творчески връзки със славянските народи, начело със СССР и пр. В устава са заложени и някои въпроси, от битов характер, които съюзът да решава при необходимост. Новост при контролните и ръководни органи е създаването на Другарски съд (ЦДА, ф. 98К, оп.2, а. е. 54).

Според протоколи от събрания, преписки с различни ведомства и отделни художници, състоянието на съюза изглежда добро, в средите му няма особени, опозиционни прояви, а дейността на членовете му в и извън страната навеждат на мисълта за стабилност и дори подем в българското изобразително изкуство. Оказва се, че тази стабилност е привидна. В СХБ назрява криза, която ще се разрази през 1950 г. с пълна сила. Предисторията ѝ е свързана с позицията на съоснователя на обединеното дружество на художниците и бивш негов председател – Александър Жендов. Жендов има комунистически убеждения, но в същото време той е образован човек, живял на запад, който осъзнава тесногръдото мислене, наложено от партийната доктрина, което завладява организацията. Той наблюдава състоянието на съюза, в който царят разпри и неразбирателство. Обособяват се групи, които си отправят взаимни нападки и се обвиняват в „декадентство", „формализъм", „вражда към съветското изкуство" и пр. Така се стига до известния разговор между А. Жендов и В. Червенков в новогодишната нощ на 1950 г., когато Жендов си позволява да отправи забележки и директни критики към партийната политика в културната сфера и партийните ръководители, и то на държавно ниво. Нещо повече – Жендов изпраща мнението и притесненията си относно нездравия климат в съюза и тревогата си за съдбата на българското изобразително изкуство в писмен вид. Писмото на Жендов е издадено и коментирано в научната и публицистична литература. Коментарите относно писмото варират от: своего рода донос (дори наричан „милиционерски") срещу колеги, които не приемат официалната партийна линия за развитието на българската култура до искрено желание проблемите в съюза да се решат, но разбира се с помощта на партията и един от нейните ръководители – В. Червенков. Жендов говори за „произволна цензура" от страна на партийното ръководство, необосновано възпрепятстване на някои художници да пътуват в чужбина с цел участие

в изложби, безпринципното толериране на художници при провеждането на конкурси за сметка на други пр. Всичко това според него води до „разочарование от партийното ръководство, обезверяване във възможностите на творческата проява“. Според Жендов много съюзни членове смятат, че „партията едва ли не си е поставила за цел да обезличи творческото дело на художника“. Той посочва имената на опозиционно настроени художници, които подкрепят западни течения в изобразителното изкуство, изповядват реакционни, дори фашистки идеи и внасят смут и раздори в организацията. Всички проблеми в съюза могат да бъдат отстранени само с помощта на партията, в която Жендов безрезервно вярва и с която по думите му няма никакви противоречия (Генов 2008, http://www.freemacedonia.net/statia.php?sn=541&t=1; Гергов 2012, 61).

Очакванията на А. Жендов, че в резултат от действията му ще настъпи процес на преоценка, обновление и подем в СХБ не само не се оправдават, а напротив. Съюзът скоро изпада в още по-голяма криза, защото В. Червенков отправя яростна критика срещу действията на Жендов, като публикува унищожително писмо – отговор. Публикувано е в партийния орган в. „Работническо дело“ и останалите официози, а по-късно дори е издадено като брошура. Жендов е посочен като главният виновник за проблемите в съюза, в който „начело с група художници води подривна борба” срещу ръководната роля на партията и е „станал изразител на индивидуалистичния буржоазен подход срещу партийността в изобразителното изкуство“. Жендов е обвинен в прозападна политика и отрицателно отношение към съветското изобразително изкуство. По думите на Червенков, след освобождаването на хора като Жендов и привържениците му, които се изявяват като „любители на свободата“, партията само печели (Генов 2008, http://www.freemacedonia.net/statia.php?sn=541&t=1; Червенков 1953, 189–204).

От Централния комитет на БКП е назначена комисия, която да разследва дейността на СХБ. На 7.VI.1950 г. се провежда отчетно събрание, което продължава цели три дни. Жендов е подложен на унищожителна критика и е изключен от съюза и от комунистическата партия. Така във времето, когато на прицел е „врагът с партиен билет“, дългогодишният комунист, основател и бивш председател на СХБ напуска редиците на организацията (Гергов 2012, 61; Станева 2016, 5). Съюзът на художниците в България изпада в дълбока криза.

Периодът 1944–1950 г. е време, през което творческият съюз на българските художници преминава през различни етапи от развитието си. След обединението през 1944 г., СХБ започва съществуването си като организация, която ще се грижи за творческото израстване на българските художници, ще изпълнява някои социални функции и като цяло ще съдейства за напредъка на изобразителното изкуство във всичките му форми и направления. В периода 1944–1950 г., когато установената „народно-демократична“ власт не само се утвърждава, но и се превръща във власт на една партия – комунистическата – съюзът постепенно се политизира. Той организира и координира дейността на членовете си, като става част от пропагандната машина на комунистическата власт. Дейността на съюза в агитационно-пропагандната работа, организирането на изложби и различни конкурси, както и международните му връзки, са наблюдавани и направлявани от партийните и държавни органи във време, когато комунистическата партия

постепенно се сраства с държавата. СХБ става част от пропагандната машина на властта, а официалната политика на съюза е в унисон с партийната линия.

Но в края на 1949 и началото на 1950 г. в редовете на съюза все по-отчетливо се наблюдават опити за инакомислие и откъсване от официалната партийна доктрина. Откритото поставяне на наболели за организацията въпроси, води до разправа с дръзналите да ги заявят публично и до криза в творческия съюз, която се отразява негативно върху художническото съсловие и българското изобразително изкуство през 50-те години на XX век.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Аврамов 2013: Д. Аврамов. Александър Жендов – предупреждението. – В: Портал за култура, изкуство и общество (https://kultura.bg/web/%d0%b0%d0%bb%d0%b5%d0%ba%d1%81%d0%b0%d0%bd%d0%b4%d1%8a%d1%80-%d0%b6%d0%b5%d0%bd%d0%b4%d0%be%d0%b2-%d0%bf%d1%80%d0%b5%d0%b4%d1%83%d0%bf%d1%80%d0%b5%d0%b6%d0%b4%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b5%d1%82%d0%be/).

Генов 2008: Г. Генов. Оригиналът на прочутия „милиционерски" донос от Александър Жендов до Вълко Червенков от 3 март 1950 г. – В: Исторически архив, 16–17, 2008–2009, 3–33 (http://www.freemacedonia.net/statia.php?sn=541&t=1&).

Гергов 2012: Ц. Гергов. СБХ – съюзът и неговите председатели: Четиво с продължение. София, 2012.

Голяма енциклопедия 2012: Голяма енциклопедия „България". Т. 5. София, 2012.

Димитров 1949: Г. Димитров. За литературата, изкуството, науката. София, 1949.

Държавна сигурност и българската интелигенция 2015: Из архивите на ДС. Т. 31. Държавна сигурност и българската интелигенция. Документален сборник. София, 2015 г.

Златева 2011: А. Златева. Осъдените карикатури: художниците пред VI състав на Народния съд (1945 г.). – В: Дриновський збірник, 4, 2011, 277–293.

Знеполски 2011: НРБ от началото до края. Под ред. на И. Знеполски. София, 2011 г.

Мешекова 2018: Т. Мешекова. Отвъд началото на прехода или изложбата „Манифестиращата идеология". – В: Електронен бюлетин на РИМ–София, 2, 2018, 41–46.

Станева 2016: М. Станева. Усилията на Чудомир да остане верен на себе си (1947–1967). – В: Е-списание в областта на хуманитаристиката в периода X–XXI век, 15, 2016 (https://www.abcdar.com/magazine/XV/12_%20Marieta%20Staneva.pdf).

ЦДА: Държавна агенция „Архиви" – Централен държавен архив, ф. 357Б, оп. 1, а.е. 20; ф. 133, оп. 1, а.е. 1, а.е. 3, оп. 2, а.е. 1–3, оп. 3, а.е. 1, а.е. 4-8; ф. 1449, оп. 1, а.е. 157; ф. 9К, а.е. 45, а.е. 51; ф. 98К, оп. 2, а.е. 54, а.е. 59, а.е. 62.

Червенков 1953: В. Червенков. За науката, изкуството и културата. София, 1953.

Шмиргела 1984: Н. Шмиргела. Из историята на Съюза на българските художници. – В: Изкуство, 10, 1984, 2–11.

S U M M A R Y

THE UNION OF BULGARIAN ARTISTS DURING THE "PEOPLE'S DEMOCRATIC" GOVERNMENT 1944–1950

Theodora Meshekova

Towards the end of 1944 the Union of the Artists in Bulgaria (UAB) is established after a unification. During the 1944–1950 period the association gradually became politicized and transformed from a professional and artistic organization to a cog in the propaganda machine of the so-called "people's democratic power", led by the communist party. The Union organized, led and coordinated the activities of its members in relation to creating idea-driven campaign materials, art works and exhibitions, used to establish the new communist ideals for the development of the Bulgarian society. The attempt by one of its most prominent members Alexander Zhendov to point out the issues and mistakes made within the organization was unsuccessful. He was faced by heavy criticism by the party leadership, represented by Valko Chervenkov, and in 1950 was expelled from both the Union and the party. UAB entered a period of crisis.

***Ключови думи**: художници, Съюз на художниците в България, идеология, пропаганда, социалистически идеи, изобразително изкуство, Деветосептемврийски преврат, народно-демократична власт, враг с партиен билет, Александър Жендов, Вълко Червенков*

***Key words**: artists, Union of Artists in Bulgaria, ideology, propaganda, socialist ideas, art, 9 September coup d'état, people's democratic government, enemy with a party ticket, Alexander Zhendov, Valko Chervenkov*

Теодора Мешекова
Регионален исторически музей – София
Отдел „История, етнография
и художествени ДКЦ"
tedimeshekova@gmail.com

Theodora Meshekova
Regional History Museum – Sofia
Department of History, Ethnography
& Artistic Movable Cultural Values
tedimeshekova@gmail.com

Музеология
Museology

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

ВРЕМЕННА ИЗЛОЖБА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ „ПРИЛОЖНО ЗЛАТАРСКО ИЗКУСТВО“ (3 ЮНИ – 26 СЕПТЕМВРИ 2021 Г.)

Кателина Салтирова-Павлова

На 3 юни 2021 г. в залата за временни изложби на пл. „Бански“ № 1 и след вернисаж, в продължение на близо 4 месеца, посетителите и гостите на РИМ–София имаха възможност да се запознаят с експонати, свързани с приложното златарско изкуство. При тази изложба, както и при предходните, представящи различни приложни изкуства в национален и регионален план, беше създадено широко партньорство за реализацията ѝ. РИМ–София отново беше организатор, домакин и основен участник в това начинание, а Националният исторически музей (НИМ), Националният археологически институт с музей (НАИМ–БАН), частният колекционер Антонио Василев, Фондацията „Занаяти от тракийските земи“ и Константин Чакъров – притежател на богата фотографска колекция, партнираха в инициативата.

За изложбата бяха подбрани повече от 300 експоната. По-голяма част от тях – над 200 – са произведения на приложното златарско изкуство. Останалите ок. 70 са инструменти, пособия и консумативи, използвани в златарската работилница от края на XIX до средата на XX век. Комплектувани бяха архивни (14 бр.) и съвременни фотоматериали (разполагаме с десетки фотографии) за макрофотографско и интерактивно представяне по темата на изложбата.

Всички експонати – произведения на златарското изкуство, бяха изложени във витрини (16 бр. вертикални, хоризонтални, свободностоящи, вградени в стената) с различна големина и визия. Върху голяма маса, под стъклен похлупак, бяха подредени златарските инструменти, а върху два постамента, от двете страни на масата, бяха поставени златарският мех за раздухване на огъня и златарската каса за пренасяне на златарска продукция и благородни сплави. Всички включени в изложбата експонати бяха в изряден външен вид, резултат на професионални реставраторски дейности. Специално за изложбата бяха реставри-

рани експонатите от фондовете на НАИМ–БАН и РИМ–София. С продължителна работа в реставраторските ателиета на РИМ–София бе удостоен златарският инструментариум, който е почистен и стабилизиран до отличен експозиционен вид.

С временната експозиция се целеше преди всичко да бъдат изложени произведения на приложното златарско изкуство от периода на XIX – средата на XX век. След това да бъде създадена възможност за визуална съпоставка на изложеното, с произведения за бита и религиозния култ от XVI, XVII и XVIII век, както и да се припомни за европейските и близкоизточни влияния в това изкуство по българските земи и на Балканите. Сред целите на изложбата е и интерактивното представяне на произведения на съвремените майстори златари, изработени ръчно, възпроизвеждащи стари техники, технологии и модели. В този контекст за първи път бе направен и опит за своеобразна възстановка на златарската работилница от края на XIX и началото на XX век, чрез експониране на почти пълен набор от инструменти и пособия, свързани с този занаят.

Темата на изложбата беше разработена чрез две подтеми. В първата подтема са представени златарския занаят, златарската работилница, златарските произведения за бита и религиозния култ от XIX до средата на XX век. Във втората подтема, основно интерактивно, чрез мултимедиен продукт с фотографии на произведения на съвременни майстори златари по средновековни и възрожденски модели се представиха постиженията в съхраняването на старите традиции на ръчния труд във втората половина на XX век и началните десетилетия на XXI век.

За по-богато и многостранно изясняване на темата на изложбата и свързването ѝ със занаятчията и с потребителя в миналото и днес бяха разработени и експонирани обяснителни текстове и макрофотографии. Първият от обяснителните текстове дава информация на посетителите за златарския занаят, който е с дълбоки корени, вековно съществуване и дълга история. Преки и косвени свидетелства в тази насока дават археологическите проучвания, архивните документи, описания на чужди пътешественици, дипломати и учени, както и запазени образци на златарското изкуство от различни епохи.

В този текст са посочени някои основни характеристики на златарския занаят, като например престижността му. В миналото майсторите златари са почитани наравно със свещениците, учителите и други първенци в българските общности по градове и села. В своя занаят те са ангажирани с ръчен труд, който е свързан с много отделено време и преодолени трудности. Изключително продължително и трудно е професионалното израстване на златаря от чирак през калфа до майстор, както и съобразяването с правилата на работа и живот в златарския еснаф.

В миналото златарите са живеели и работели обособено в златарски махали, улици, чаршии. Славата на стари градски средища на изящното златарското майсторство носят Чипровци, София, Враца, Видин, Самоков, Пазарджик, Панагюрище.

Имената на много майстори златари са запазени в надписи върху техните

произведения, свързани с православния християнски култ – обкови на богослужебни книги, кандила, църковни чаши и др. В църковните кондики са записани представители на златарските еснафи и тяхната благотворителна дейност. Родовата и селищната памет на различни места съхранява сведения за много златарски фамилии или потомствени майстори златари.

Две макрофотографии в изложбената зала показваха софийския златарски еснаф на патронния му празник в първите десетилетия на XX век. На първата златарите са със семействата си на излет в планината. Оригиналната фотография е от 30-те години на XX век и е собственост на РИМ–София. Втората макрофотография представяше празнуващите златари на трапеза. Оригиналната фотография е от края на 40-те години на XX век и е публикувана от Любен Маслинков през 1987 г.[1]

Във втория от обяснителните текстове в изложбата беше предоставена информация за златарските работилници от XIX век. В него са описани помещенията, използвани с това предназначение: недобре осветени малки дюкяни, с капаци и прозорци без стъкла, отворени през деня целогодишно. Поради характера на работата и за по-голяма сигурност е известно, че златарите предпочитали да работят в собствени дюкяни, над които се намира жилището им. Но там, където златарската чаршия била на една улица и дюкянчетата били подредени едно след друго, това било невъзможно. Вечер, майсторът се прибирал вкъщи и отнасял в папурения си кош изработените изделия и благородния метал, а сутрин отново ги връщал обратно в дюкяна.

Условията на труд в малките дюкянчета били тежки за всички – майстори, калфи и чираци. Всички видове дейности се извършвали в работилницата. Използван бил тезгях от продълговат масивен дъбов ствол, върху който закрепвали наковалните, а в четвъртити гнезда поставяли инструментите. Разтопяването било в голямо огнище „долап", което било иззидано от тухли в някои от краищата на работилницата в дюкяна. Огънят в „долапа" се раздухвал с голям мех, а в подвижното огнище „мангала" за по-фини дейности, той се разпалвал с малък ръчен мех.

По стените на работилницата имало рафтове за инструментите и изработените накити и съдове. В ракли и шкафове се съхранявали модели, матрици и калъпи, а в метална каса – скъпи материали и изделия. Покрай стените пред тезгяха били наредени миндери за гости и клиенти. Много от наименованията на оборудването на старата златарска работилница, както и на използваните инструменти и пособия, са се запазили от турския език.

На една от макрофотографиите в изложбата, чийто оригинал от началните десетилетия на XX век е собственост на РИМ–София, е показан мъж, който е ангажиран с един от начините за добиване на злато („плавене" в софийска река), вероятно необходимо за дейностите в работилницата. На следващата, чийто оригинал е публикуван от автора Л. Маслинков, е представен интериор на златарска

[1] Фотографията е публикувана на стр. 21 в книга от Любен Маслинков със заглавие „Старото златарство в София".

работилница и стар майстор, седнал до голямото огнище в дюкяна.[2]

За първи път в средата на произведения на приложното златарско изкуство беше изложен златарския инструментариум, притежание на РИМ–София. Във фондовете на музея са комплектувани всички инструменти, които са ползвани в златарската работилница в края на XIX и началните десетилетия на XX век. От тях беше направена голяма извадка, така че да бъдат представени инструменти, пособия и консумативи, които обслужват различните видове дейности на майстора златар.

Самостоятелно бяха изложени златарският мех и златарската каса. Златарският мех, изработен основно от дърво и кожа, с верига и много малко други метални части, след сериозна реставрация и в добър експозиционен вид, върху постамент, открито, привличаше интереса на посетителите. Любопитен експонат беше и черната метална каса, изложена също самостоятелно, върху нисък постамент, открито. Тя е принадлежала на първомайстор на златарския еснаф с арменски произход. Изработена е в началото на XIX век и притежава шест открити и две скрити чекмеджета.

От набора инструменти, изложени на голяма маса, напомняща дъбовия тезгях в работилницата, бяха обособени групи, според дейностите, в които са използвани. Една от групите е тази на иреджетата – инструменти за изливане на разтопените благородни сплави и изтеглянето им на тел. Друга група е тази на различните по форма и големина наковални и чукчета, за изчукване на благородните сплави на листове и различни декоративни модели. Сред многото наковални има една желязна с пирамидална форма в основата, с модели за изчукване и изписване на имената на четирима майстори, които са я ползвали – „Яко“, „Бенцион“, „Марко“ и „Жак“.

Впечатляващи се оказаха златарските везнички с или без грамове, в самостоятелни кутии или без опаковки, както и изложените „калеми“, „замби“, различни по форма и предназначение клещи, ножици, „стеги“, пинсети, пергел, „чукала“, „резци“, менгеме, пили, духалка, тел за спояване, пробен златарски камък с яйцевидна форма и др. От „потите“ за разтопяване на метала, за съжаление, беше комплектувана само една с много малки размери. „Малафата“ (нумераторът за пръстени, изработен от жълт метал с дървена дръжка), „ракелата“ от дърво за гравиране и „маткапът“ (златарска бургийка за пробиване на отвори), предизвикаха интерес и уточняващи разговори за предназначението им.

Като цяло експонирането на златарските инструменти се оказа изключителна изненада за много от посетителите. Те се спираха, разглеждаха и с ентусиазъм обсъждаха различните видове инструменти, предназначението им, степента на съхраненост, съвременна приложимост и вариативност.

Златарските произведения бяха характеризирани най-общо в третия от обяснителните текстове на изложбата. За тях е ясно, че са създавани с еднакви техники като част от голямо производство в различни центрове на златарското изкуство. Приликата във формите, украсата и видовете във всички краища на

[2] Фотографията е публикувана в цит. по-горе произведение на стр. 24.

България свидетелстват за близки методи на работа, за влияния между центровете, за сродна творческа мисъл, за следване на вековни традиции, за стремеж към еднаквост и общност.

Произведената златарска продукция има разнообразно приложение. Това са съдове за бита, накити и църковна утвар от по-бедна сребърна сплав, сребро, без или с позлата и твърде рядко от злато. Златарските произведения са изработвани и украсявани чрез ковane и леене, ажурно и филигранно, с монтиране и вграждане на геми, скъпоценни и полускъпоценни камъни и разноцветни стъкла, с изпичане на емайл, с прикачването на различни по големина монети.

Майсторите златари работели денонощно в продължение на половин година, за да изготвят, например, т.нар. „невестенски накити“, поръчани от младоженеца или неговия баща. За този труд те получавали високо възнаграждение и са били длъжни да предадат сватбения накит с щедри благославяния. Пожеланията са за здраве и богат живот за семейството на младоженците, а за внуците и правнуците – да са много и да наследят изработеното от златарите.

Съдовете за дома и за лично ползване, изработени от златарите, съдействали за оформяне на престижен облик в дома и на притежателя си. Всички видове църковни утвари са украсявани цялостно или частично в зависимост от предназначението си. По-старите образци са по-масивни, а по-новите са по–ажурни, частични и ефирни.

Някои стари златарски произведения се пазят в големите православни храмове и манастирски комплекси. Много от тях, обаче, са притежание на музеи и частни колекционери в България.

В изложбената зала най-солидно беше представянето на накитите и църковната утвар от XIX и началото на XX век. Значително по-малък беше делът на вещите за бита от същия период. Тези експонати са комплектувани от фондовете на РИМ–София и частната етнографска колекция на Антонио Василев[3]. Преобладаваха накитите пафти, колани, катарами, гердани, колиета, гривни, пръстени. В две от витрините бяха подредени накитите за глава „тепелъци“, „чомолушки“, „наушници“, „прочелници“, „подбрадници“, „висулки“, „арпалии“.

Десет от подбраните за изложбата архивни фотографии от колекцията на Константин Чакъров, показваха български жени в местни традиционни облекла от различни райони на България и Балканите с накити на кръста, ръцете, гърдите и главата.[4] Фотографиите показваха автентично местата и начините за окачване

[3] Антонио Василев е сред големите български колекционери, един от учредителите на Съюза на колекционерите и член на Управителния му съвет. Той е създател и собственик на галерия „Българи“, почетен директор е на фондация „Българи“, която е ориентирана към популяризиране на достиженията в българското изкуство и култура, към опазване на културно-историческото наследство и възпитанието в християнски ценности на подрастващите поколения. Притежава голяма историко-етнографска колекция има няколко самостоятелни изложби в музеите в градовете Царево (2014 г.) и Троян (2017 г.), в НИМ (2018 г.) и в РИМ–София (2019 г.).

[4] Константин Чакъров е български режисьор, автор на документални филми и в последните години служител на РИМ–София. Притежава богата колекция от архивни фотографии. Някои от тях, както и направени от него нови снимки, са използвани в изготвянето на мултимедийни продукти

и носене на накитите, които отдавна са излезли от употреба и като колекционни единици бяха експонирани в изложбените витрини.

Интерес предизвикаха нагръдните мъжки накити „кьостеци“ от фондовете на РИМ–София, а също така и накитът на висш духовник, както и множеството печати, приспособени за нагръдно окачване от колекцията на Антонио Василев. В изложбата беше експонирано колие, собственост на частния колекционер, подобно на колието, което украсява Мария Луиза на портрета ѝ, направен от големия български художник Димитър Гюдженов.

Експонираните за съпоставка накити със значително по-ранна датировка „прочелници“, „игли за забрадки“, „наушници“, пръстени, обици, копчета, „пафти“ са от фондовете на НИМ и на НАИМ–БАН. Накитите от късносредновековния некропол, разкрит при разкопките на западната дъга на софийския околовръстен път и датиращ от XV – първата половина на XVII век, както и копчетата от Копиловци, датиращи от XVII век, са собственост на НАИМ–БАН. Накитното съкровище за глава и ръце, състоящо се от диадема, „прочелници“, обици, „наушници“ и пръстени и датиращо от втората половина на XVII век, е част от партньорското участие на НИМ.

Централно място в експозицията заемаше витрината с два гердана от Софийско. Изпълнени в различни техники и форми, украсени с разноцветни камъни и емайл, достатъчно тежки и привличащи човешкото око, те са еднакво достойни да са център и емблема на изложбата. Снимка на гердана с кръглите медальони и продълговати висулки с вградени камъни и емайл беше акцент в дизайнерската концепция за облика на афиша и останалите рекламни материали за изложбата.

Пред и зад витрината с герданите от Софийско бяха изложени самостоятелно съответно комплект „Гранати“ и „Мегилат“ с текст върху папирус. „Гранатите“ (гривна, обици и колие в собствена кутия, подплатена със светлосин сатен) най-вероятно са били притежание на софийска дама. Закупени тук или някъде в Европа, те са чуждестранно производство, от което вероятно се е възползвал софийския градски елит. Експонираният „Мегилат“ представлява папиросен свитък с част от Светото писание на юдеите. Поставен е в цилиндричен съд, изработен от сребърна сплав с позлата, с герб и корона с изписана година „1897“. Този култов предмет е предназначен за използване в семейна среда.

Повечето експонати, свързани с православния християнски култ, са от етнографската колекция на Антонио Василев. В две вертикални витрини бяха изложени потири, напрестолни кръстове, литургични съдове, кандила, таксидиотски кръст, кръст за благославяне, свещеническа кутия, обкови за икони с най-различни форми, голям обков за напрестолно евангелие. Датирани са от периода XIX – началните десетилетия на XX век. От този период са и експонатите, свързани с православния християнски култ, собственост на РИМ–София. Те бяха експонирани в една голяма хоризонтална витрина, в която наред с кандилата, кутията за причастие, матриците за обкови, стояха множество вотивни пластинки

за интерактивно представяне в музейните експозиции. Участва в изготвянето на рекламни материали за различни дейности на музея.

с различна форма и амулети с изображения на светци. Със специално внимание, разговори и предположения беше удостоена оловна матрица с нисък релеф, най-вероятно използвана за печат върху хартия или плат.

По-ранните експонати с култово предназначение, използвани за визуална съпоставка в изложбата, са собственост на НИМ и НАИМ–БАН. Преди всичко това са две чаши за вино с формата на паница, съответно от средата на XVI и XVIII век. Първата е украсена с мрежа от растителни мотиви, а втората с допоясни изображения на светци. Двата експоната са от фондовете на НИМ.

От репрезентативната сбирка на НАИМ–БАН са потирът от XVII век с филигранна украса, кандилото от XVII век, обковите за напрестолното евангелие от 1673 г., както и напрестолният кръст от XVIII век. Всички посочени експонати, в перфектен експозиционен вид, бяха предоставени на посетителите в хоризонтална витрина.

Изложбата беше повод и място, където чрез текст и кратък документален филм да бъдат представени съвременни майстори бижутери и техните произведения, създавани ръчно, в старите традиции. И това е естествено, тъй като тези майстори се стараят да запазят старите знания, умения и техники в изработването на своите изделия в нашето ежедневие. Макар и малко на брой, те имат богати колекции от изработени накити, вещи на бита и църковна утвар в техниките на филиграна, вграждането на камъни и изплитането на гривни, колиета и колани по стари модели.

Възможностите за бум във възраждането на ръчните занаяти в България се появява още в края на 60-те години на XX век, когато се създава Задругата на майсторите на народни и художествени занаяти (ЗМНХЗ). В продължение на десетилетия към нейната секция „Накити“, по стари техники и технологии, работят стотици майстори бижутери в София и в различни провинциални български градове. Създава се продукция от уникати, устройват се изложби, използват се търговски площи, извършват се продажби.

От средата на 90-те години на XX век пред Задругата и нейните майстори се появяват множество и различни проблеми. Законът за занаятите и неговите бързи изменения, създаването на занаятчийските камари по места, инициативата за обособяването на центрове за народни художествени занаяти (ЦНХЗ), за провеждане на национални и международни изложения не са в състояние да съхранят скъпите ръчни занаяти. Те са значително ограничени в своето развитие от вноса на много по-евтини стоки от Турция, Индия, Тайланд, Китай.

При това положение майсторите бижутери, работещи ръчно, намаляват значително. Остават по-възрастните, които се посвещават на занаята от десетилетия. Един от най-старите майстори бижутери в България, дългогодишен член и ръководител на ЗМНХЗ, организатор на ЦНХЗ, инициатор на международното изложение на занаятите в Етъра, автор на стотици бижута с полускъпоценни камъни е Вергил Варджийски. С него няколко десетилетия работи съпругата му Екатерина Варджийска. Камен Пантелеев е сред майсторите на накити, който разучава начина за изплитане на сребърните нишки и възраждане на традиционни модели в уникални гривни. Със старата техника на филиграна работи Кирил

Петров, който освен накити изработва и църковна утвар.

С традиционните техники и технологии в съвременното златарство работят Любо Алексиев, Борислав Цанчев, Михаил Кочев, Димитър Папазов. Запомнящи се със своята блестяща филигранна работа, с участието си в много изложби, с притежаването на грамоти и други награди и с предаването на знанията на по-младите поколения са Ангел Михов, Никифор Стамболийски, Михаил Рангелов, Методи Дончев, Георги Рангелов, които вече не са между живите. Тодор Спасов, който възстановява филигранната техника и създава голямо предприятие в Берковица, също не е между живите.

За изготвянето на мултимедийния продукт са използвани фотографии на изделия и колекции, създадени от съвременни майстори в продължения на десетилетия. Преди всичко това са колекциите „Обици“, „Пръстени“, „Колиета“, „Гривни“ на семейсво Вергил и Екатерина Варджийски. Тяхно притежание е и красивият единичен потир с богата украса.

Като майстори на филиграна чрез фотографии на собствени произведения са представени Ива Стоянова и Стефан Асенов от Берковица. Това са изделия за бита: кутии, чашки за яйца, свещници и накити – обици, гривни, пръстени и колиета. В тази насока са забележителни и изделията на Кирил Петков от София, украсени със старата техника на филиграна, която се реализира единствено ръчно. С изключително богата филигранна украса е детайлно представеното в мултимедията кандило, изработено от този автор, което тежи близо 2 кг.

Изключително интересен е случаят на Камен Панталеев и неговите плетени гривни. Той разучава т.нар. плетка „рибена кост“ от късносредновековни и възрожденски колиета. Изпълнява я с телчици от сребърна сплав и по този начин изработва гривни. Те са със същото шарнирно закопчаване както колиетата отпред и с декоративни пластинки с флорални мотиви и позлата, разположени отгоре на гривната.

За изложбата „Приложно златарско изкуство“ бяха разработени рекламни дипляни, които предоставяха кратка встъпителна информация за изложбата и представяха със снимки и анотиращи текстове общо 10 експоната, собственост на партниращите страни. Кратък мултимедиен продукт, изготвен от Костантин Чакъров, представяше изложбата на спирките в столичното метро.

Работата по подготовката и реализирането на изложбата беше осъществена от екип от служители на РИМ–София. Ръководител на екипа и куратор на изложбата беше Кателина Салтирова-Павлова. Бранимира Тенева и Десислава Първанова работеха по документирането и анотирането на експонатите в изложбата. Танче Петрова извърши фотодокументаци на експонатите. С реставрацията им бяха ангажирани Емилия Колева, Ана Евстатиева, Калин Тодоров и Антония Ангелова. Мултимедийният продукт за интерактивно представяне в изложбата изработи Константин Чакъров. Пространственият и графичният дизайн са дело съответно на Велизар Димитров и Искра Петкова. Експонирането беше дело на фондохраниеля на Историко-етнографския фонд на РИМ–София Ивайло Иванов, на когото помагаха и служителите Кирил Димов и Бойко Бонев. Представянето на изложбата и контактите с медиите осъществи Ерина Кръстева.

Обр. 1. *Част от залата с изложбата: Гердани от Софийско, XIX–XX век, от фонда на РИМ–София (снимка: Т. Петрова).*

Обр. 2. *Накити за глава, XIX–XX век, от фонда на РИМ–София (снимка: Т. Петрова).*

Обр. 3. *Чаши за вино, XVI и XVIII век, и накитно съкровище, втора половина на XVII век, от фонда на НИМ (снимка: Т. Петрова).*

Обр. 4. *Църковна утвар, XVII–XVIII век, от фонда на НАИМ–БАН (снимка: Т. Петрова).*

Обр. 5. *Църковна утвар, XIX–XX век, от колекцията на Антонио Василев (снимка: Т. Петрова).*

Обр. 6. *Накити, XIX–XX век, от колекцията на Антонио Василев и макрофотографии и архивни снимки от личния архив на режисьора Константин Чакъров (снимка: Т. Петрова).*

Обр. 7. *Златарски инструменти от фонда на РИМ–София (снимка: Т. Петрова.).*

Обр. 8. *Кандило с филигран, изработена от Стефан Асенов от гр. Берковица (архивна снимка, собственост на Фондация „Занаяти от тракийските земи“).*

S U M M A R Y

TEMPORARY EXHIBITION OF REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA "APPLIED GOLDSMITH'S ART" (JUNE 3RD – SEPTEMBER 26TH, 2021)

Katelina Saltirova-Pavlova

The article presents the temporary exhibition "Applied goldsmith's art" at RHM–Sofia's main building on 1 Banski Sq. (June 3rd – September 26th, 2021). The partners in the realization of the exhibition and its goals are listed.

Presented are the sub-topics through which the exhibition theme is developed, the chronological scope (19th – the initial decades of the 20th century) of the different groups of exhibits, their condition and their way of presentation. Here are described the highlights, the possibilities for visual comparison with exhibits from the 16th, 17th and 18th centuries, as well as an attempt to restore the goldsmith's workshop by exhibiting an almost complete set of goldsmith tools.

Some names of modern goldsmiths who apply old techniques and technologies, whose works are presented interactively with the multimedia product prepared for the exhibition are listed. Promotional materials that have been prepared are presented here, and finally the team that prepared and realized the exhibition is introduced.

***Fig. 1**. The exhibition hall: Necklaces from Sofia, 19th–20th c., from the fund of RHM–Sofia (photo: T. Petrova).*

***Fig. 2**. Headdresses jewels, 19th–20th c., from the fund of RHM–Sofia (photo: T. Petrova).*

***Fig. 3**. Wine glasses, 16th and 18th c., and jewelry treasure, second half of the 17th century, from the fund of NHM (photo: T. Petrova).*

***Fig. 4**. Church utensils, 17th–18th c., from the fund of NAIM–BAS (photo: T. Petrova).*

***Fig. 5**. Church utensils, 19th–20th c., from the collection of Antonio Vassilev (photo: T. Petrova).*

***Fig. 6**. Jewelry, 19th–20th c., from the collection of Antonio Vassilev and macro photos*

and archival photos from the personal archive of the director Konstantin Chakarov (photo: T. Petrova).

***Fig. 7**. Goldsmith's tools from the fund of RHM–Sofia (photo: T. Petrova).*

***Fig. 8**. Filigree candle lamp, made by Stefan Assenov from the town of Berkovitsa (archive photo, property of the "Crafts from the Thracian Lands" Foundation).*

***Ключови думи:** изложба, златарство, София*

***Key words:** exhibition, goldsmithing, Sofia*

Кателина Салтирова-Павлова
Регионален исторически музей – София
Отдел „История, етнография
и художествени ДКЦ"
kpavlova61@abv.bg

Katelina Saltirova-Pavlova
Regional History Museum – Sofia
Department of History, Ethnography
& Artistic Movable Cultural Values
kpavlova61@abv.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

ВРЕМЕННА ИЗЛОЖБА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ „ГЕОРГИ СТ. РАКОВСКИ И СОФИЙСКИТЕ ВЪЗРОЖДЕНЦИ“ (13 АПРИЛ – 31 МАЙ 2021 Г.)

Десислава Първанова

В навечерието на официалните чествания по повод 200 години от рождението на Георги Ст. Раковски (1821–1867 г.) Регионален исторически музей (РИМ) – София откри своята временна експозиция „Георги Ст. Раковски и софийските възрожденци“. Тя бе достъпна за посетителите в експозиционното подкуполно пространство на музея в периода 13 април – 31 май 2021 г.

Изложбата бе реализирана с партньорството на Националния литературен музей (НЛМ) и Софийската градска художествена галерия (СГХГ). В експозицията бяха използвани архивни фотографии и документи от фондовете на Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ–БИА) и Научния архив на Българската академия на науките (НА–БАН).

В тематично отношение експозицията бе реализирана в две направления. На първо място бе представена личността на Георги Ст. Раковски в качеството му на учен историк и етнограф, публицист, журналист и основоположник на организираната национално-революционна борба за освобождение на България. Акцентът в изложбата бе поставен върху връзките и контактите на софийските възрожденци с него в развитието на публицистичната и издателската му дейност.

В подкуполната зала на музея представихме 23 музейни експоната, собственост на РИМ–София, НЛМ, СГХГ и 22-ро СЕУ „Георги С. Раковски“ – художествени произведения, оригинални издания на книги, с авторството на Георги Ст. Раковски, както и оръжия и амуниции от възрожденската епоха.

Следвайки ходовата линия на изложбата, на вниманието на посетителите предложихме уводен и обяснителни текстове, посветени на подтемите в експозицията: „Поетът, писателят и ученият Раковски“, „Софийските възрожденци

и Георги Ст. Раковски“, „Сава Филаретов на страниците на в. „Дунавски лебед“, „Михаил Буботинов за църковната борба в София на страниците на в. „Дунавски лебед“.

Чрез кавалетна живопис бяха представени портретите на Раковски и две от най-изявените личности сред софийската възрожденска интелигенция и сътрудници на в. „Дунавски лебед“ – Сава Филаретов (1825–1863 г.) и Михаил Буботинов (1839–1918 г.). Художественото внушение в залата бе допълнено от още две картини – „Раковски, водач на българската легия в Белград“, и офорт – акватинта „Знаме“, които бяха любезно предоставени от СГХГ.

Подбраните издания на книги, с авторството на Георги Ст. Раковски, оръжия и амуниции от възрожденската епоха бяха разпределени в три витрини. В централната витрина представихме първия и единствен брой на сп. „Българска старина“, излязъл от печат през 1865 г. в Букурещ. Към него добавихме и най-известните произведения на Раковски: „Предвестник горскаго пътника“(издадена през 1884 г. в Пловдив), „Горски пътник“ (издадена през 1857 г. в Нови Сад), „Ключ богарскаго язика“ (издадена през 1880 г. в Одеса), „Глас едного българина“ (издадена през 1860 г.), „Няколко речи о Асеню Първому, великому царю българскому и сыну му Асеню Второму“ (издадена през 1860 г. в Белград) и „Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“ (издадена през 1861 г. и преиздадена с предговор от Захарий Стоянов през 1860 г.). Всички те се съхраняват във фондовете на НЛМ.

В друга, по-малка, витрина като акцент отново изложихме издания на поемата „Горски пътник“ и „Няколко речи о Асеню Първому“, които са собственост на РИМ–София и са част от колекцията „Редки, ценни и старопечатни книги“.

В третата, оръжейна, витрина на вниманието на посетителите бяха предложени два пищова „кремъклии“, украсени със сребърен обков и богати метални инкрустации с резба. Сред тях бяха подредени оръжейни амуници като барутници, мярка за барут, паласки и фишеклъци. Интерес предизвикаха барутниците, изработени от връх на волски рог, както и бронзовите паласки с украса от релефни розети. Те са част от оръжейната сбирка на РИМ–София и хронологично се отнасят към втората половина на XIX век.

Проучените и представени документални свидетелства – писма, дописки, статии от учителите Филаретов и Буботинов до Раковски – обогатиха съдържанието на експозицията и допълниха известните до момента исторически сведения за значими социални събития през втората половина на XIX век за град София. Голяма част от тях са публикувани на страниците на в. „Дунавски лебед“ (1 септември 1860 – 24 декември 1861 г.)

Най-интересните материали бяха обединени в поредица от информационни табла с колажи от документи и писма. Те насочиха вниманието на посетителите основно към борбата срещу злоупотребите на гръцкото духовенство, напредъка в училищното дело, празничният живот в града и други изяви на българския дух за свобода и еманципация.

В таблата на изложбата са използвани факсимилни копия на документи, които се съхраняват в НБКМ–БИА. От тях получаваме интересна информация за

личността на Георги Ст.Раковски и за неговите контакти със софийските възрожденци. В тази връзка познанството на софийския главен учител Сава Филаретов с Раковски не е случайно. То води началото си от ученическите им години в Карловското училище на Райно Попович. Малко по-късно пътищата им отново се пресичат във Великата народна школа в „Куручешме". Контактите им се задълбочават по време на пребиваването на Филаретов в Москва, където паралелно със заниманията му в Московския университет, той привлича и значителен брой спомоществователи за издаването на поемата „Горски пътник"[1].

По-късно, вече в София, Сава Филаретов сътрудничи активно на в. „Дунавски лебед", чрез изпращането на писма, статии и дописки. В един от най-интересните си материали за вестника в бр. 17 от 17 януари 1861 г. той информира подробно за живота на българите в София и Софийско. Поставя акцент върху напредъка в училищното дело, който се изразява в това, че все повече граждани започват да изпращат момичетата си в новооткритото девическо училище. Учителят разказва и за популярността на театралните представления, изиграни от немски артисти. Спектаклите събират публика от всички етнически и социални прослойки, но са и заклеймени от възрастните жени като „дяволска работа". Дописката е допълнена и с информация за преселници татари от полуостров Крим и положителните настроения сред местните по този въпрос.

В друга дописка до вестника, подготвена на 24 декември 1860 г. Филаретов описва тържествената атмосфера в София в навечерието на Бъдни вечер. Учителят хвърля репортерски поглед на характерни сцени: засиленото движение по улиците, интензивната търговия в дюкяните, дори пресъздава разговор между шоп от софийските села и купувач. Рекламирайки стоката си, селянинът не пропуска да спомене, макар и в шеговита форма, за голямата си болка – ограбването от страна на фенерските владици.[2]

В писмо с дата 1 август 1861 г. Филаретов демонстрира самочувствие и споделя с Раковски своето мнение относно необходимостта изданието да се разпространява и в Европа. Раковски възприема положително тази препоръка и започва да изпраща „Дунавски лебед" до редакциите на големите европейски вестници[3].

Наследникът на Филаретов, негов възпитаник и ученик на Захарий Круша, Михаил Буботинов застава начело на софийското българско училище през 1863 г. Роден в заможно семейство и израснал в София, той заема престижния пост на главен учител, когато борбата на софиянци срещу злоупотребите на представителите на Цариградската патриаршия навлиза в решителна фаза. Особено яростна е съпротивата срещу митрополит Доротей. В София се разразява ожесточен конфликт и дори местната турска власт не успява да се справи със създалата се ситуация.

---

[1] Списък на спомоществователи на „Горски пътник" в Москва, съставен от С. Филаретов (НБКМ–БИА, ф.1. ІБ 571/52).

[2] Дописка на С. Филаретов за атмосферата на Бъдни вечер в София. Декември, 1860 г. (НБКМ–БИА, ф.1. ІБ 1455/52).

[3] Писмо на С. Филаретов относно разпределнието на в. „Дунавски лебед" в европейските столици (НБКМ–БИА, ф.1. ІБ 1382/52).

Въпреки че името му не присъства в редакционното поле на в. „Дунавски лебед“, като негов настоятел Михаил Буботинов полага големи усилия за разпространението на вестника, изпращайки редовно свои писма и дописки до Раковски, посветени на проблемите в църковната борба на софиянци.

В една от дописките си до вестника от 26 август 1861 г. той изразява позицията на софиянци, които са против примиренческото поведение на народните представители в Цариград и отстоява непоколебимата им позиция по въпроса за независима българска църква. Тя е публикувана в Извънредния лист на „Дунавски лебед“ от 5 септември 1861 г. и съдържа две приложения. Едното е Протестно писмо, подписано от 17 души, представители на различните еснафи, както и от членовете на новосъздадената Софийска българска община. Протестът е придружен и от Жалба, адресирана до Хасан Тахсен паша. Тя е подписана от 220 българи от Софийската епархия, които категорично заявяват, че не признават натрапения им за владика Доротей.

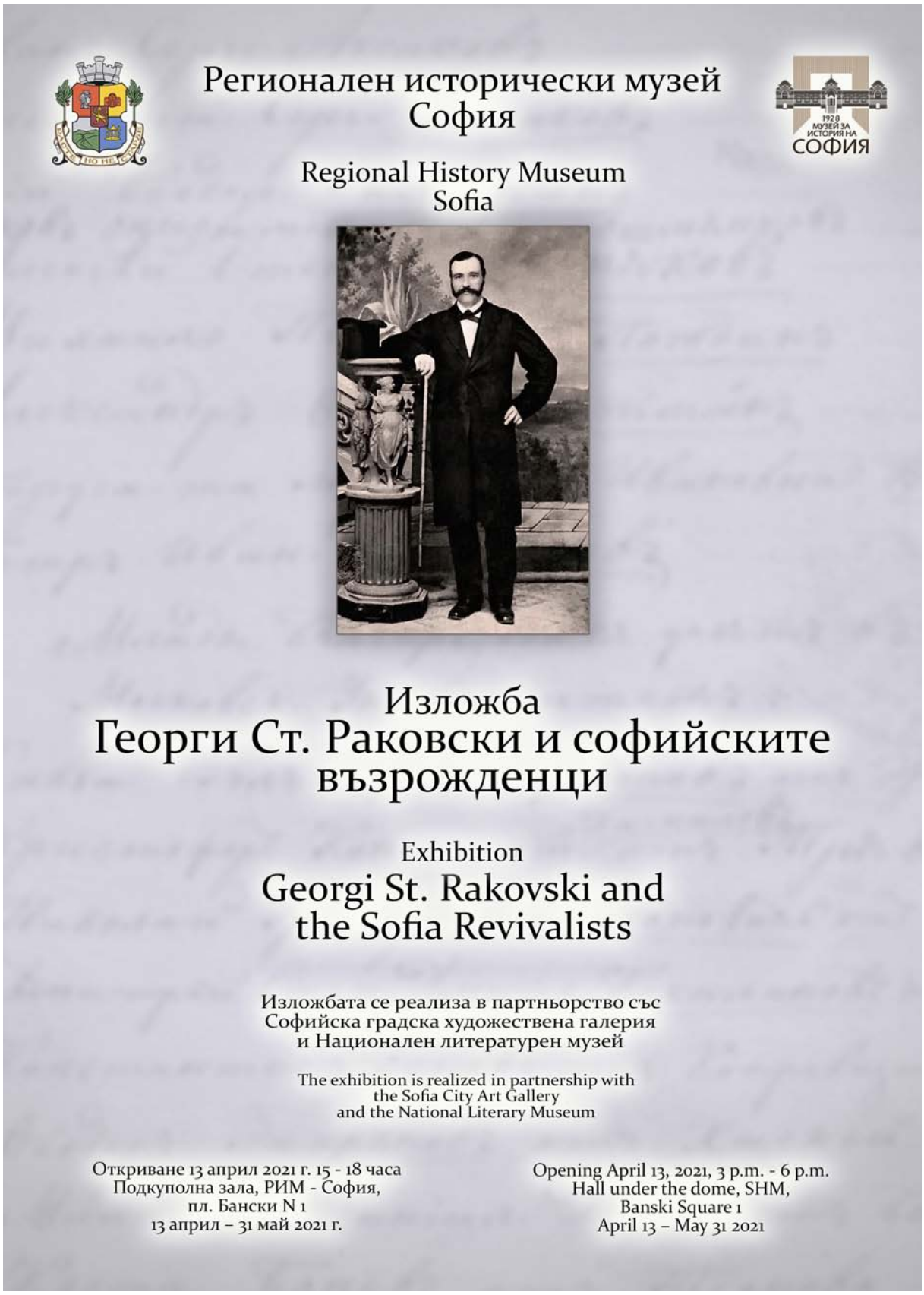
Дописки до Раковски изпращат и случайно преминаващи или пребиваващи по различни дела и поводи в София търговци. В тях те също споделят интересна информация за определени аспекти от обществения живот на софиянци. Те потвърждават писаното от местните кореспонденти Сава Филаретов и Михаил Буботинов.

В заключение можем да обобщим, че с разработените от настоящата юбилейна изложба теми бе направен опит временно да се допълни постоянната експозиция на РИМ–София, в която не са представени събития и бележити личности от възрожденската епоха на града.

С цел популяризиране на експозицията сред подрастващите и спазвайки традицията да се организират съпътстващи културно – образователни събития, музеят организира провеждането на национален конкурс за деца и ученици „200 години Георги Раковски – моят национален герой“. В конкурса се включиха 73 участника от различни населени места в България. Те представиха своите творби, посветени на Раковски в различни категории – рисунка, есе, стихотворение, плакат и мултимедийна презентация.

Паралелно с конкурса се осъществи и друга образователна инициатива – анкета, посветена отново на живота и делото на Раковски, в която се включиха седем училища от София и страната. Всички участници получиха грамоти и информация за тях бе публикувана на сайта на РИМ–София. Към съпровождащите изложбата събития бяха включени и мултимедийни презентации, пред ученици от втори и единадесети клас от столичното 125-о СУ „Боян Пенев“.

През настоящата година традиционното честване на Деня на народните будители 1 ноември в РИМ–София отново ще бъде посветено на Георги Ст. Раковски. В експозиционното пространство на АККК „Сердика“ (под куполите на пл. „Независимост“ ще бъдат изложени произведения на участници от цялата страна в проведения по-рано през годината конкурс „200 години Георги Раковски“.

Обр. 1. *Плакат на изложбата.*

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Възвъзова-Каратеодорова 1988: К. Възвъзова-Каратеодорова. София през Възраждането. София, 1988.

Георгиев 1920: М. Георгиев. Възраждането на гр. София. София, 1920.

Динеков 1937: П. Динеков. София през XIX век до Освобождението на България. София, 1937.

Динеков 1962: П. Динеков. Възрожденски писатели. София, 1962.

Петров 1910: Б. Петров. Биография на Георги Стойков Раковски. София, 1910.

Раковски 1966: Г. С. Раковски. Архив. Т. III. Писма до Раковски 1861. Под ред. на Н. Трайков. София, 1966.

Стоянов 1957: М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Т. I. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания, 1806–1878. София, 1957.

S U M M A R Y

TEMPORARY EXHIBITION OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM – SOFIA "GEORGI ST. RAKOVSKI AND SOFIA REVIVALISTS" (APRIL 13TH – MAY 31ST, 2021)

Desislava Parvanova

The current announcement showcases RHM–Sofia's temporary exhibition "Georgi S. Rakovski and the Sofia National Revivalists" (April 13th – May 31st, 2021), which was displayed under one of the domes of the museum's main building on 1 Banski Sq.

The exhibition, dedicated to Georgi S. Rakovski's bicentennial, was made possible with the cooperation of the National Literature Museum and Sofia City Art Gallery. Archive photos and documents from the collections of the St. St. Cyril and Methodius National Library and the Scientific archive of the Bulgarian Academy of Sciences were also used.

***Fig. 1**. Poster of the exhibition.*

Ключови думи: *изложба, годишнина, Раковски, Възраждане, София*

Key words: *exhibition, annual, Rakovki, Bulgarian National Revival, Sofia*

Десислава Първанова
Регионален исторически музей – София
Отдел „История, етнография
и художествени ДКЦ"
parvanovad@yahoo.com

Desislava Parvanova
Regional History Museum – Sofia
Department of History, Ethnography
& Artistic Movable Cultural Values
parvanovad@yahoo.com

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

СПОМЕНИ ОТ СОФИЯ

Марияна Маринова

В предходното издание на Електронния бюлетин на РИМ–София бяха поместени спомените на дъщерята на Йозеф Обербауер, запазени в Научния архив на музея под инв. № 541. Продължаваме поредицата със спомените на Мара Ат. Бояджиева за някогашния булевард „Окръжен“, днес „Константин Величков“. От ранното си детство до 70-те години на XX век, когато са написани спомените, авторката е живяла на тази улица, историята на която се преплита с историята на града.

„Нашата улица

(бул. „Окръжен“, днес „Константин Величков“)

Беше 1910 г., ранна пролет, свежест и красота навсякъде, но мен ме беше приковала треска в леглото и не можех да играя като другите деца, чиито гласове долитаха до мен, а това повече ме мъчеше и потискаше. Лекарите установиха малария и посъветваха баща ми да се преместим в западната част на града. Треската продължаваше, напуснах училище, отслабнах, нищо май не помогна, даже и големите дози хинин. Един ден баща ми ни каза, че е купил място в „Коньовица“ и ще си направим къща там. Същата година през ноември се събраха приятели на баща ми и с доброволен труд изградиха за 24 часа стая и антре. Прекарахме багажа, а ние с мама и двете по-малки деца се возихме с трамваи до новия квартал. Нашата улица – тогава „Окръжен булевард“, а сега „Константин Величков“ – ми се видя просторна, светла поради ниските постройчици, сгушени от двете страни. Нямаше още тротоари, паваж и никаква зеленина, само по средата на улицата течеше широка вада с дървени мостчета на пресечките, много бистра и топличка вода, която зиме не замръзваше, а се забелязваше пара над нея. Само в най-силните студове замръзваше и си правехме големи хубави пързалки.

Макар мазилката на къщичката ни да беше още мокра (пръстите ни оставяха отпечатъци в нея), не ме втресе нито веднъж в новата ни къщурка. Заобичах къщичката ни и всичко около нея. Съседи ни бяха повечето цигани от малцинството, които ни посрещнаха много добре и заживяхме отлично. Цял ден играех с децата им, ходехме до близката река, където татко ми ловеше риба с мрежа, а ние децата играехме, връзвахме си люлки около четирите мелници и беряхме хубави пролетни цветя, а през лятото всички семейства прекарвахме там почивката си с ядене, грамофонни песни, игри и веселие. Срещу Гергьовден беряхме върбови клонки и хвърляхме венци в реката за здраве.

Тогава на нашата улица и западно от нея, там гдето е сега църквата „Петър и Павел", беше ливада с голяма буйна трева. Рано пролет цъфтяха кукуряк, кокичета, минзухар, виолетки, иглики и много други пролетни цветя, а през лятото в буйната трева, която стигаше до раменете ми, цъфтяха големи маргарити, метличина и алени макове. Те се поглеждаха през тревата и, поклащани от вятъра, сякаш тихо си приказваха нещо.

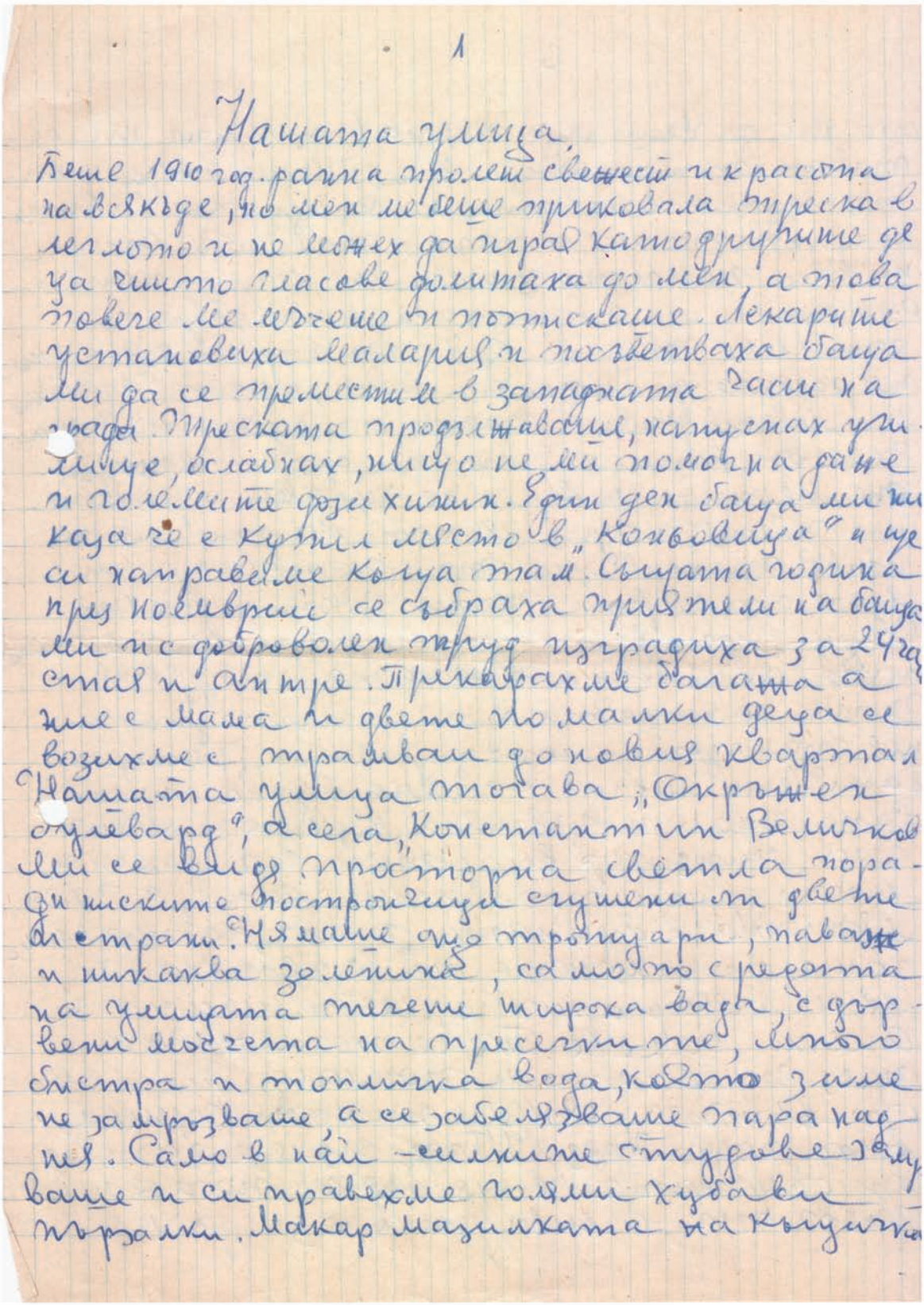
През 1911 г. излезе заповед от общината, че ще бъдат посадени дръвчета в ливадата, а за да не изсъхнат, всяко семейство от нас може да разкопае по стотина квадратни метра земя и си посади зеленчук, като ще окопаваме и поливаме и дръвчетата. Моят дядо, тогава на 90 години, дошъл от село при нас, се зарадва много. Нарами веднага дикел (копач с два рога) за разкопаване на целина, а ние, децата, след него с малки мотички, тесли и лопатки да разбиваме буците пръст. Загинаха чудните полски цветя, но пък зеленчуците тая година бяха изобилно много и махленците ни и ние бяхме много доволни.

Задружно като едно семейство живеехме всички: моят баща беше нотариус, от съседите ни Тошо Илиев беше хамалин, Никола Георгиев беше дърворезач, дядо Никола беше кръчмар, Илия Будинов беше финансов инспектор, Богдан Богданов беше в общината, Шойлеков беше мандраджия, Котурджиев беше бакалин, дядо Иван Албанеца, Ефрем Ефремов беше книжар, както и много, много други българи и цигани. Вечер, когато слънцето залязваше, при нас мъжете се събираха и си приказваха, а ние, децата играехме на различни игри, весели и безгрижни.

Почна да се говори за война, която избухна в 1912 г. Всичко помръкна. Бащите ни заминаха, майките наведоха глави угрижени и притиснати от немотията, а ние децата оголяхме, обосяхме, ядяхме по два пъти дневно лошия на парчета гуваждак[1] *от фурните хляб, прекъсвахме ученето си поради заети училища за войници, а после за болници и складове, а и по липса на отопление. Почнаха големи студове. Късно нощем смели хора с брадви сечаха хубавите, отгледани с толкова труд дървета, но бяха огрени много болни и изтощени деца и стари хора от махалата. Нерадостна беше вече нашата улица, лете пуста, а зиме постлана с чист бял сняг, само в краищата с тесни пътечки. Изкарахме войната, но мизерията продължи и след това, а хората се бяха вече променили – угрижени, болни, сакати само се поглеждаха плахо, а всеки от нас таеше дълбоко мъката си.*

През лятото на 1914 г. почнаха да копаят по улицата и преките за канализа-

[1] Вероятно това е диалектна дума за клисав – долнокачествен хляб.

1

Нашата улица

Беше 1910 год. ранна пролет свежест и красота навсякъде, но мен ме беше пристоковала трескава в леглото и не можех да играя като другите деца. Чувствувах ясно как фелитаха до мен, а това повече ме мъчеше и потискаше. Лекарите установиха малария и посъветваха баща ми да се премести в западната част на града. Трескатa продължаваше, натежах, отслабнах, нищо не ми помагаше дали и големите дози хинин. Един ден баща ми каза, че е купил място в „Княжевица" и ще си направи къща там. Същата година през ноември се събраха приятели на баща ми с доброволен труд изградиха за 24 часа стая и антре. Преместихме багажа и аз с мама и двете по-малки деца се возихме с трамвай до новия квартал. Нашата улица тогава „Окръжен булевард", а сега, Константин Величков. Пред нас се виждаше просторна светла поляна, а зад нея постепенно се издигаха хълмовете. Нямаше още тротоари, павета и никакви зеленина, само по средата на улицата тече широка вада, с дървени мостчета на пресечките, пълна с чиста и топла вода, която зимата не замръзваше, а се забеляза-ваше чак напролет. Само в най-силните студове замръзваше и си правехме големи хубави пързалки. Макар малката ни къщичка

***Обр. 1**. Спомени на Мара Ат. Бояджиева, Научен архив на РИМ – София (фрагмент)*

ция. Беше 27 август 1914 г., когато по нашия булевард, тогава „Окръжен“, изкопът беше стигнал дълбочина 3 метра. Между пресечките „Три уши“ и „Калинков“[2] към 4:00 ч. следобед работниците се струпаха около нещо голямо и тежко и се мъчеха да го изтеглят горе. С много труд и въжета успяха да измъкнат голямата буца точно където сега расте буйна канадска топола, различна от посадените по булеварда явори. Изчоплиха пръстта и се оказа бяла мраморна статуя, висока около 70 см гола жена, а до нея бозае право момченце около 10-годишно. Работниците искаха да продадат статуята, но някакъв предприемач я натовари на кола и откара някъде. Пак по това време на съседната улица между нашия булевард и пряката „Адалберт Антонов“[3] извадиха големи каменни корита от някогашни бани и се откриха стени 50–60 см дебели, зидани с хоросан и плоски тухли. Тая стена върви под къщите ни и излиза при мястото на изваденатa статуя. През 1932 г., когато строих моята къща, в изкопа на мазето ми, дълбоко 2,80 м, се показа тая стена и там работниците намериха металическа кутия, която предадох на музея. При изкопи за кабели непрекъснато по нашата улица изваждат парчета от римски тухли, а вадата, която беше пълна с вода по нашата улица пресъхна. Построиха храма „Петър и Павел“[4], направиха хубав парк от оцелелите някогашни дървета, а между паветата на бул. „Константин Величков“ и „Перчемлиев“[5] на югозападния ъгъл бликаше същата вода, но в малко количество и децата се миеха и играеха там. По-късно при поставяне сонда в двора на църквата избликна висок фонтан от нашата вода, която каптираха там, и построиха осем хубави чучура, бликащи денонощно топличка 18 градуса вода, чиста, отлагаща сяра вода. Много хора от различни краища на града денонощно идват с дамаджани и други съдове и носят вода по домовете си.

Нашата улица е свидетел и на престрелката, която води до залавянето и убийството на Боримечков.[6] Бях се върнала от дежурство в телеграфа, когато чух гърмежи по улицата. Горският стражар с пушка гърмеше откъм нас към градинката на църквата, но на пресечката на „К. Величков“ и „Перчемлиев“ падна убит от точната стрелба на Боримечков. С файтон беше тръгнал нататък да стреля и един агент на полицията тогава, но на същото място бяха убити с файтонджията. Там бяха убити и други хора, които се осмеляваха да стрелят срещу парка. Всички се чудехме на точната стрелба, а човек не се виждаше. В нашата дървена барака до оградата ни на улицата се беше укрил ген. Лазаров и от там даде нареждане да дойде отделение войска и загради пътя откъм реката. Така беше убит Боримечков, а тялото и главата му лежаха на земята още окичени с клони от околните храсти.

Така минаха повече от 50 години, а нашата улица е вече голям булевард от международно значение с хубаво осветление и горд със своята история. Големи десет етажни сгради отвисоко поглеждат останалите малки къщурки, доживяващи последните си години – не е далеч денят, когато и ние, старите махленци, останали вече малцина,

[2] Ул. „ Д-р Калинков“.

[3] Днес ул. „Три уши“ в кв. „Красна поляна“ – от ул. „Гюешево“ до ул. „Троян“.

[4] Днес ул. „Три уши“ в кв. „Красна поляна“ – от ул. „Гюешево“ до ул. „Троян“.

[5] Днес ул. „ Д-р Калинков“.

[6] Александър Боримечков (1883–1925 г.) – участник в Илинденското въстание, член на военното ръководство на БКП.

ще влезем в нови светли апартаменти и ще си спомняме с тъга и умиление за някогашната наша улица.

Това са моите спомени. Родена съм на 28.VII.1900 г., а живея на бул. „Константин Величков“ № 133 от 8.XI.1910 г.

Мара Ат. Бояджиева, тел. 22 13 93, гр. София“

* * *

В този брой помествам и своите лични спомени за квартал „Банишора“, в който съм родена и отраснала до 10-годишната си възраст и с който е свързана историята на моето семейство. Днес всичко е коренно преобразено и само някоя случайно оцеляла къща с градинка напомня за някогашния облик на квартала и жителите му.

Макар и през призмата на времето и поради субективността си, свързана с лични преживявания, мемоарната литература за места, личности и хора ни дава това, което историческите документи не могат да разкрият – ароматът на отминали епохи.

Надявам се следващите редове да ви върнат назад във времето, когато София все още не беше достигнала 1 милион жители, домовете не се заключваха, а съседите се познаваха помежду си от поколения наред:

„Моето детство премина в софийския квартал „Банишора“ в края на 50-те и началото на 60-те години на миналия век. Живеехме в къщата на дядо ми на малка стръмна уличка, следваща естествения релеф на терена между улиците „Козлодуй“ и „Враня“, предпоследна в западна посока. Къщата беше строена и достроявана с лятна кухня и бараки, на покрива на които баба ми сушеше леблебията за кафето. Намираше се в дъното на голям двор с чешма, дюлови дръвчета и асма, под която имаше маса за хранене през лятото. На север дворът беше ограден с висок повече от два и половина метра зид, издигнат от дядо ми, за да изолира семейството си от проклетата съседка в горния двор. В къщи говореха, че са предпочели спокойствието пред удобството – този зид му е струвал колкото къщата.

По мое време съседката отдавна я нямаше, но дуварът стоеше. До портата на двора от едната страна имаше голям стар орех, а от другата вишнево дръвче. Срещу него до голям розов камък имаше гюлов храст с незабравим аромат. Всъщност трендафилите бяха като задължителна украса по оградите и нежният им мириз се смесваше с този на липите и придаваха неповторимо очарование на ранните летни вечери. Зад чешмата в двора се бяха развъдили момини сълзи, а около крушата туфа от виолетки. Божурите бяха оградени с извити лозови пръчки, за да не ги кълват кокошките (във всеки двор имаше курник).

***Обр. 2**. Снимка на къща на ул. Враня в кв. Банишора от началото на XX век, Научен архив на РИМ – София*

Улиците бяха тихи и спокойни, рядко по тях минаваха камиони и още по-рядко коли. По-често се чуваше тропотът от копитата на конете, които теглеха каруци.

Ние, децата, по цял ден играехме на улицата без да се притесняват родителите ни, че ще ни сгази кола. Любимите ни игри бяха народна топка, стражари и апаши и криеница. Имахме и една игра, която днес е невъзможно да се играе – „на ръбчета“. Двама играчи заставаха на срещуположните тротоари на улицата и с топка се опитваха да уцелят ръба на бордюра – да направят „ръбче“. Момичетата играехме още на дама, скачахме на въже или се люлеехме на люлките в празното място на Араф – бившият собственикна имота. Момчетата играеха на челик и топчета, правеха капани за връбчета, които после пускаха да отлетят, караха колела. Обикновено колело имаха само един или двама, които ги даваха на останалите деца „за по едно кръгче“.

Любими бяха зимните парзалки – нали улицата беше стръмна. Тук идваха деца от цялата махала, а също и братовчеди от други квартали да се пързалят през зимната ваканция. Зимите бяха по-студени и с много сняг. Спускахме се с шейните си, а някои от по-големите имаха даже и ски. Много популярни бяха „кормилачките“ – домашно направени дълги шейни, на които се качвахме един зад друг по 4, 5, 6 души и се спускахме по склона. Развиваше се доста висока скорост и често кормилачката се обръщаше и ние изпопадахме на снега. Пързаляхме се докато ни премръзнат и ръцете, и краката. След такова пързаляне питките със сирене на баба и чаят, подсладен с пелте от дюли бяха особено вкусни.

Като става на дума за зимата, неизменна част от нея бе софийската мъгла. Тя беше гъста, плътна, както казваше баща ми: „С нож да я режеш“. Тогава всички се отопляваха с печки на въглища и това явно бе с определящо значение за непрогледността ѝ. Като тръгвах за училище, не се виждаше на повече от 2 метра разстояние. Хора и дървета изплуваха в сумрака като нереални, като привидения. Оттогава не съм виждала такава гъста мъгла, а мъглите в наши дни, дори и при превишените норми за замърсеност на въздуха, в сравнение с някогашните, ми се струват направо тяхно бледо подобие.

Спомням си, като павираха нашата улица – върху основа от пясък опъваха канап между колчета и с математическа точност майсторите павьори набиваха паветата на дъги, с лек наклон към бордюрите на тротоара за оттичане на водата. И днес има останки от този паваж на почти изчезналата между два нови блока улица. По същото време засадиха и декоративни дръвчета по тротоарите.

Съседите много общуваха помежду си. Никой не заключваше дома си, но пък и никой не крадеше. Говореше се, че бай Жан на млади години упражнявал занаята на апаш, но никога не крадял от съседите си. Беше побелял възрастен човек, когото понякога виждахме зад мръсния прозорец с почти винаги спуснато перде на стаята му. От него изпитвахме необясним страх.

Нямаше хипермаркети и вериги магазини. Дори не казваха, че отиват до бакалницата, а че отиват до Драго или Тошо – продавачите в двата магазина; плодове и зеленчуци имаше при бай Миле, а месо и колбаси – при Пешо. Във фурната се продаваше само типов хляб, за който се редяхме на опашка в очакване да го извадят от пещта. Киселото мляко се насипваше от големи легени в съд, който всеки си носеше. Стоеше на големи парчета, така както е сипано, без да се разлива – беше гъсто и с каймак.

Животът течеше спокойно, на бавни обороти. Макар и по-бедни, хората бяха сърдечни и весели. В единствената ни стая много често се събираха гости, пееха и свиреха на мандолина. Впрочем винаги имаше много хора. В къщата живеехме три семейства – общо 9 души. Всяко семейство имаше стая с отделен вход с антре – нещо като миниатюрен апартамент.

Лятно време в легени топлехме на двора слънчева вода, в която накисвахме листа от ореха, изсипвахме я в голям метален варел и се къпехме в него. Дворът беше така зашумен, че не се виждахме от улицата. Импровизираният спацентър трябваше да ни предпази от рахит и ревматизъм по думите на дядо ми – бивш помощник-аптекар, преквалифициран се по принуда в железничар след участието си в три войни.

Срещу нас живееше Пешо Щаера. Той беше специалист автомонтьор и често приемаше закъсали с колата шофьори, които не можеха да отстранят и най-незначителната повреда. Макар и частните коли тогава да бяха малобройни, той винаги имаше клиенти. Ползваше се с авторитета на голям майстор.

Недалеч беше ул. „Опълченска“, а от двете ѝ страни се простираше опълченският квартал. Тук се бяха поселили не само опълченците от Освободителната война, но и от Балканските войни и от Първата световна война. На ъгъла на ул. „Сливен“, в близост до почти изчезналата днес градинка, живееше дядо Кольо Брадата, ветеран опълченец и виден деец на туристическото движение. Ние, децата, обичахме да му гостуваме, защото ни даваше боровинки, набрани от Витоша. Беше благ старец и единственото респектиращо у него беше бялата му брада. Сигурно образът му все още се пази на лента от кинопрегледи, на които съм го виждала като дете. Той беше виден представител на нашия квартал и ние изпитвахме гордост, когато се появеше на екрана в киносалона преди игралния филм.

Редовна гостенка на баба ми беше леля Гена. Тя живееше от другата страна на улицата и идваше да разправя на баба съдебните си перипетии относно някакъв имот. Докато пиеха кафето си, тя говореше, а баба мълчаливо я слушаше без да взима страна. Да си каже, жената, та да ѝ олекне – това бе философията на баба ми. Синът на леля

Марияна Маринова

Гена дълги години следваше медицина.

В къщата под нас живееше моята приятелка Мая, която изкусно се катереше по дърветата и можеше да набере люляк от върха на храста, качена върху оградата. С нея заедно ходехме на училище, което не беше съвсем близо. Трябваше да пресечем ул. „Опълченска“ и по отдавна премахнат дървен мост да стигнем до училище – днес Национална професионална гимназия по прецизна техника и оптика. Така ние излизахме от пределите на нашата махала и навлизахме в “чужда” територия. През зимата това ни костваше понякога обстрел със снежни топки. Ходехме сами, без придружител и без страх от превозни средства и лоши хора, макар да бяхме 7–8-годишни.

Ако се разходите из днешния квартал „Банишора“ все още може да срещнете някоя оцеляла къщурка с двор с плодни дръвчета и с трендафили по оградата, люляк и цветя. То е само, за да ни напомни за едно вече безвъзвратно отминало време на почти селска идилия, отстъпила пред милионния град.

Марияна Маринова“

S U M M A R Y

MEMOIRS FROM SOFIA

Mariana Marinova

In its first part Memories of Sofia are dedicated to Okruzhen Blvd., later called K. Velichkov ", narrated by one of its long-term residents in the period from 1910 to the 70s of the 20th century. The second part refers to the Banishora district in the late 50s - early 60s of the 20th century, when the author moved to the Ilinden residential area, but did not lose touch with her hometown, where her close relatives remain.

***Fig. 1**. Memoirs of Mara At. Boyadzhieva, RHM–Sofia Scientific Archive (fragment).*

***Fig. 2**. Old Sofia House on Okrazhen Blvd. (now Konstantin Velichkov Blvd.) from the beginning of the 20th c.*

***Ключови думи:** София, спомени, кв. „Банишора", бул. „Константин Величков"*

***Key words:** Sofia, memoirs, Banishora Quarter, Konstantin Velichkov Blvd.*

Марияна Маринова
Регионален исторически музей – София
Отдел „История, етнография и художествени ДКЦ"
mariyana.marinova@sofiahistorymuseum.bg

Mariana Marinova
Regional History Museum – Sofia
Department "History, Ethnography & Artistic movable cultural values"
mariyana.marinova@sofiahistorymuseum.bg

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

МЯСТОТО НА СЪВРЕМЕННОТО ИЗКУСТВО В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ. ВРЕМЕННИ ЕКСПОЗИЦИИ НА СЪВРЕМЕННИ БЪЛГАРСКИ ХУДОЖНИЦИ ПРЕЗ 2021 Г.

Христина Грозданова

Вече повече от 5 години след откриването на новата постоянна експозиция на Музея за история на София в реставрираната сграда на бившата Централна минерална баня великолепният паметник на архитектурата се превръща и в място за представяне на съвременно изкуство. Освен голям брой изложби, представящи артефакти, експонати, предмети, художествени произведения и архивни фотографии, свързани с историята на града, в залите на музея, както и на филиалите му, често се провеждат и изложби на съвременни български и чуждестранни автори, авторски колективи и организации. За изминалите няколко години музеят постепенно се превръща в траен партньор на няколко от най-големите, регулярно провеждани събития, свързани с развитието на съвременния художествен живот в столицата. Сред тях са Хартиеният арт фест, DA Fest – international digital art festival, Биенале на илюстрацията и др. Освен тях, също ежегодно се представят изложби, свързани с образователни програми, както и изложби на автори, работещи в различни области.

Въпреки всички премеждия и промени, настъпили в последно време, през 2021 г. Регионален исторически музей – София успя да осъществи голяма част от планираните събития и изложби. Със затоплянето на времето и подобряването на обстановката в страната, за разлика от обикновено, лятото се оказа предпочитано за провеждането на събития. През юни в залите на АККК „Сердика“ – един от филиалите на РИМ–София, намиращ се в Ларгото – всички минаващи през подлеза се запознаха с проекта „Интимност и спектакъл в епохата на социалните медии“, част от Sofia Art Projects, който включва откриване на изложба, кураторски тур, пърформанс, представяне на танцов проект и др.

На 1 юли 2021 г. в една от изложбените зали на същия комплекс се откри изложбата „Детски щрихи“. Въпреки цялата несигурност, с която вече свикнахме да подготвяме всички събития, Минчо Тодоров успя да представи своите ученици – Белослава Дончева, Кристияна Дончева, Валери Михайлов, Марин Михайлов, Сирма Докева, Мира Динова, Ема Асова, Албърт Бистрев, Рада Ангелова, Борис Тодоров, Ралица Милкова Явора Велчева, Петя Стоева, Иван Стоев и Дарина Александрова в навечерието на Европейската нощ на музеите. Тя се проведе на 3 юли 2021 г. и творбите на децата радваха всички посетители и почитатели на инициативата.

Още съвсем млад, преди да вземе решението да създаде своя собствена школа, Минчо Тодоров работи с деца. Един от първите моменти на зараждане на тази идея е когато той, заедно със свои колеги от Националната художествена академия (НХА) започва да преподава безвъзмездно рисуване и английски на деца на бежанци в София. Също така силно му повлиява връзката, която изграж-

Обр. 1–3. *Откриване на изложбата „Детски щрихи“.*

да с местните деца, участвайки в първия симпозиум в памет на Владимир Димитров Майстора в с. Шишковци, където те го следвали. Спомня си и казва: „Бяха като агитка след мен по улиците и тогава ми стана ясно“. Раждането на собствената му дъщеря – Пролет, както и вероятността тя и племенникът му да не бъдат сред малкото деца, които имат късмет да бъдат приети в детска градина, го мо-

тивира да тръгне по нелекия път да създаде собствена школа, да създаде онова мечтано място, което винаги си е представял, където да пресъздаде чувството от своето собствено детство, да съхрани духа на преподаване на онези големи майстори, от които е имал късмета да се учи. Сред тях са Тома Трифоновски, Крум Митов, Делчо Пъков, Дарина Цурева, Петър Недков, Ангел Станев, Симеон Симеонов, Анна Иванова и др. „Учил съм при много утвърдени майстори, израснал съм сред тях и точно това чувство искам да предам на децата“, казва Минчо. Той иска не само да им показва да работят с различни техники, но и да се чувстват свободни, да опитват и да експериментират с материалите. Младият преподавател смята, че също толкова важно е да им разказва, да споделя с тях за личности, които вдъхновяват и впечатляват самия него. Едно от най-важните неща, което отличава подходът на Минчо Тодоров в работата с деца е решението, когато е възможно да запознава децата с такива хора, хора които той познава или открива именно, за да ги представи на своите ученици. Провеждането на уроци, срещите с художници, както и с различни специалисти повлиява най-силно на децата.

Обр. 4. *Минчо Тодоров в център „Деца слънца“.*

Обр. 5. *Насимо (Станислав Трифонов) в център „Деца слънца“.*

Минчо споделя как учениците не могли да повярват, че Насимо, за когото са чували по телевизията, наистина е щастлив да се срещне с тях, да им разказва и да разговаря с тях.

Друга частица от вдъхновението за тази школа произлиза от друг детски спомен на нейният създател – за школата по орнитология към БАН. На това се дължи и регулярното гостуване на специалисти от различни области на зоологията в школата „Деца слънца“. Всички деца малко или повече обичат животни и навярно няма дете, което да не рисува животни, но учениците в тази школа имат незабравими спомени от възможността да докоснат екзотични видове и да научат любопитни факти за тях. Още един така незабравим спомен за изброените в началото деца е и първото им участие в изложба, подготовката, подреждането на техните собствени творби в истинска изложбена зала, с рамки и етикети с имената им. Независимо с какво ще се занимават, дали ще станат художници или не, навярно чувството от този миг завинаги ще остане в техните сърца – чувството да застанат заедно със своя преподавател пред събралите се в тяхна чест родители и гости, да чуят ръкопляскане за своите картини, да почувстват одобрението за направеното с часове работа, старание и обич.

Обр. 6. *Плакат на изложбата „Детски щрихи".*

През октомври 2021 г. в или АККК „Сердика" е представена и изложбата „Спрялото време" на Христо Христов, подготвена по случай неговата 60-годишнина.

На 17 юни в „Триъгълна кула на Сердика", още един от филиалите на РИМ–София, се откри самостоятелна изложба на Мария Крумовска. Тя е родена в София през 1956 г. В духа на обичайната така започваща биография, която продължава със завършването на Националната художествена академия е действително важно да спомена обучението и при проф. Венко Колев в специалност „Керамика". Там тя се запознава и с друг, също така важен и достоен художник, тогава млад преподавател – Красимир Джидров. Той остава неин верен приятел, неин най-жесток критик, опора, подкрепа и вдъхновител за повече от 40 години.

В настоящата изложба, организирана по случай навършването на 65 години на художничката, са подбрани произведения, които представят многообразието на нейният творчески опит.

Най-ранна сред избраните творби е графика с туш от началото на 80-те години. Носеща белезите на времето, реставрираната картина, показана заедно с три от новите работи в изложбата, проследява развитието на една от емблематичните за творчеството на Мария Крумовска теми – тази за жената. Големи и малки по формат творби, в различни техники – туш, въглен, креда, ни срещат с жената – красива, нежна, чувствена, силна, въздействаща, разпознаваема. Такива са „Жените" на Мария Крумовска, такава е тя.

Обр. 7. *Откриване на изложбата на Мария Крумовска от директора доц. д-р Венета Ханджийска-Янкулова.*

Също характерни за творчеството на художничката са картините, в които посредством убедителни изображения на различни животни са представени действителни хора. Такива например са две композиции с мечки. „За Тина от мама", малка по формат, но много въздействаща рисунка с туш от 2009 г.,

Обр. 8. *Мария Крумовска, „Жена“ – туш, 1987 г.*
Обр. 9. *Мария Крумовска, „Жена“ – въглен, 2021 г.*
Обр. 10. *Мария Крумовска, „Жена“ – въглен и креда, 2021 г.*

разкрива безмерната обич на силната майка, закрилящa и подкрепяща, представена като мечка с малко мече. Навярно не целенасочено, композицията където откриваме художничката прегърнала своето дете, е много сходна с традиционната християнска иконография на Богородица с Младенеца. Повече от 10 години по-късно, Мария Крумовска отново е вдъхновена, силна и непоколебима „мечка“ в акварела „На баба и внуче“ от 2021 г. Серия от маймуни, нарисувани в различни композиции и техники от 2012 г. представя дипломиралите се тогава седем студенти от специалност изкуствознание в НХА. Макар и не поименно назовани, животните на Мария Крумовска често имат човешки черти и именно убедителното внушение за техния характер, ги прави толкова въздействащи. Ако дакелите закачливо въртят опашки и ни карат да се усмихваме, разглеждайки изложбата, то други ни внушават чувство за спокойствие, обич, радост и навярно всички контрастни преживявания на авторката. Една от най-малките по размер картини, орел, нарисуван с туш, ни кара да се изправим и с уважение да преминем пред строгия поглед на силната и величествена птица.

Обр. 11. *Мария Крумовска, „За Тина от мама“ – туш, 2009 г.*
Обр. 12. *Мария Крумовска, „На баба и внуче“ – акварел, 2021 г.*

Обр. 13. *Мария Крумовска, „Маймуни“ – въглен, 2012 г.*
Обр. 14. *Мария Крумовска, „Орел“ – туш, 2021 г.*

През последните 2 години Мария Крумовска, вдъхновена от творчеството на Пиер-Джозеф, рисува различни серии от картини пресъздаващи красотата и многообразието на цветята и живата природа в за изложбената зала. В изложбата са показани повече от 30 избрани акварела, както и една различна, нетипична за творчеството на художничката картина с голям формат. „Лавандула“ с височина над метър и половина е представена за първи път в изложбата „Пролетни цветя“, организирана от ДАФНИ и „Цветен лабиринт“ през април 2021 г. в София и на изложението „Флора‘2021“ в Бургас през май.

Обр. 15. *Мария Крумовска, „Карамфил“ – акварел, 2020 г.*

Впечатляващи сред близо 100 живописни и графични произведения в изложбата са и творбите от керамика и порцелан. Най-ранната от тях е „Жена“, направена на пленер в гр. Троян в началото на 90-те години. Темата за жената продължава да вдъхновява художничката и намира нови интерпретации в творчеството и до днес. През 2010 г. тя прави още една керамика, връщайки се към подобни пластични търсения. Макар и близки като подход и замисъл, те са много различни. Ако първата от тези керамики е изпълнена като ваза с особена сложност поради големия обем и търсената тънкостенност, то по-късната от тях е по-близка до скулптурно изградена форма. Едната се отличава с изчистена форма, монохромност, а другата се повече детайли, различни фактури и глазури.

Обр. 16. *Мария Крумовска, „Жена“ – керамика, 1994 г.*
Обр. 17. *Мария Крумовска, „Жена“ – керамика, 2010 г.*

Последните творчески търсения на художничката в полето на керамиката са разкрити в серията „Яйцето“ – съдове, декоративни стенни произведения и бижута от глазиран порцелан, вдъхновени от щраусовите яйца.

Аз припознавам художничката и нейния нрав, нейния гняв във всички красиви буйни морета, във вълните и морската пяна. Ако ли пък не я познавате и не сте я виждали ядосана, навярно не сте имали и щастието да се запознаете с нейната безмерна обич и доброта. Независимо от трудностите, които живота и поднася, тя винаги намира сили да се усмихне, да изслуша и да помогне, не от любезност, а всеотдайно и безкористно. Разглеждайки изложбата, посетителите научават повече за това каква е Мария Крумовска в очите на някои от своите приятели, колеги и ученици, от написани от тях кратки текстове, поставени на избрани места сред творбите.

От 21 юли до 22 август 2021 г. в изложбена зала „Триъгълна кула на Сердика“ е представена изложбата „Eqilibrium/Равновесие: Лирично и експресивно“ с живопис и рисунки на Александър Телалим и Василен Васевки.

През септември, в навечерието на празника на столицата и на нашия музей, същата изложбена зала продължава да бъде притегателен център за пред-

Обр. 18. *Мария Крумовска, „Яйцето“ – порцелан, 2021 г.*
Обр. 19. *Мария Крумовска, „Море“ – акварел, 2020 г.*

ставяне на съвременно изкуство. Въпреки наложените мерки и при спазване на всички задължителни условия, на 17 септември там се открива първата самостоятелна изложба на Петя Евлогиева.

Обр. 20. *Откриване на изложбата на Мария Крумовска в изложбена зала „Триъгълна кула на Сердика“.*

Петя Евлогиева е родена в Монтана, учи рисуване в Обединена школа по изкуства „Добри Христов“ при Рени Петрова. Завършва режисура и анимационен филм в Нов български университет. Има професионален опит в областта на анимацията и компютърните игри. Тя е сред най-известните български татуисти, носител на редица международни и български награди, свидетелство за уменията и в тази област. През последните години все повече се занимава с илюстрация, като работи по свои авторски издания, както и в партньорство със студио „Змей“, издателство „Рибка“, „Faber–Castell – България“, „Горичка в количка“ и др. Често в интервюта и обществени представяния споделя, че подкрепата на семейството и близките и са особено важни за работата и успехите. Тя се жени за своя най-добър приятел и детска любов – Евгени Евлогиев, с когото имат две приказни дъщери, Гери и Йоана. Двамата споделят не само грижите за децата и домашните любимци. Те работят заедно в собствено студио за татуиране.

Петя Евлогиева и съпругът ѝ отварят „ArtCore tattoo studio“ на ул. „Хан

Обр. 21. *Плакат на изложбата „Петте пътя на Петя“.*

Обр. 22. *Откриване на изложбата „Петте пътя на Петя“ в изложбена зала „Триъгълна кула на Сердика“.*

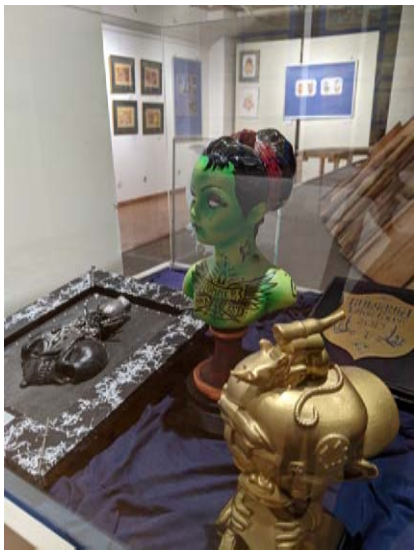
Крум“ № 38 в центъра на София през 2008 г. Тогава тя прави първата си татуировка, която е автопортрет, нарисуван върху първия ѝ модел – разбира се нейния любим Генчо. Още същата година печели I награда за цветна татуировка на „Tattoo Fest Sofia“, 2008 г.

По това време художничката все още работи в компанията за компютърни игри „Gameloft“. Късната есен на 2009 г. се присъединява към екипа на „ArtCore tattoo“, което бележи началото на нейната професионална дейност в полето на изкуството на татуирането. Тогава Евгени вече татуира от 10 години и започва да обучава Петя, като продължава да го прави и до днес.

„Това, което може би ме прави успешна е, че работя индивидуално. Имам характерен стил, не на всеки допада, но с който се харесваме, е любов завинаги. Най-милото нещо за мен е как хората се кефят, че са част от „Клуба на Петя“, така се шегуваме, защото ми изпращат снимки от морето, събрали се напълно непознати и се снимали, само защото са татуирани от мен. Идеята на моите татуировки е лична. Всеки един има своята история, не е картинка, която намираш в интернет, защото това е картинката на твоя живот, уникална и лична, затова и много бързо се скъсява дистанцията при мен, защото обикновено трябва да разкажеш малко повече. А когато някой те изслуша и пресъздаде за теб най-милото или най-болното, ами ето я магията наречена Любов! Аз съществувам в този си вид благодарение на клиентите ми, на огромната им подкрепа и на това, че са наблизо! В стила си съм повлияна както от New School вълната в началото на 2000 г., Jimmy Litwalk, Jessy Smit, след това по-младите артисти Kelly Dotty, Jamieris, така и от любимият ми Alfons Mucha и изцяло ар нуво като стил в изобразителното изкуство.“ От тук произхожда богатството на цветове с подпомагащи линии и много силен, изразителен външен контур, които според Петя подхождат на татуировките, поради необходимостта от устойчивост на техниката във времето.

Във витрини са изложени някои от най-ценните награди, избрани от художничката. Сред тях са: „Summer Ink Fest Belgium“ 2012 – Best Color; „Evian Tattoo Show“ 2012 – Best of Sunday 3rd Place; „Trieste Tattoo Expo“ 2015 – Best Color Tattoo 1st Place, където я забелязват „Lacenano“ – производители на машини за татуиране, които я правят свой спонсориран артист, част от професионалния екип и връзка в България; „Evian Tattoo Show“ 2018 – Best Color Tattoo 1st Place; „Evian Tattoo Show“ 2019 – Best Color Tattoo, награда за която Петя Евлогиева казва: „Това е най-голямата награда, която мога да спечеля на този етап за себе си, защото е на фестивал на който участват най-добрите световни татуисти, които правим аимационии татуировки. Нагадата се връчва всяка година на един артист за цялостно представане, а не за конкретна татуировка. Това ме прави част от велико семейство“.

„Златната ябълка” е сред най-интересните и вълнуващи проекти, в които Петя Евлогиева се включва благодарение на натрупания, макар и за кратко, опит в областта на анимацията и компютърните игри. Тя попада в екипа на добилият днес голяма популярност проект за анимационен сериал по покана на своя приятел и колега Димитър Петров. Петя е сред първите петима художници, които подават ръка на Димитър и напълно авантюристично, се впускат в предиз-

Обр. 23. *Избрани награди за татуиране.*

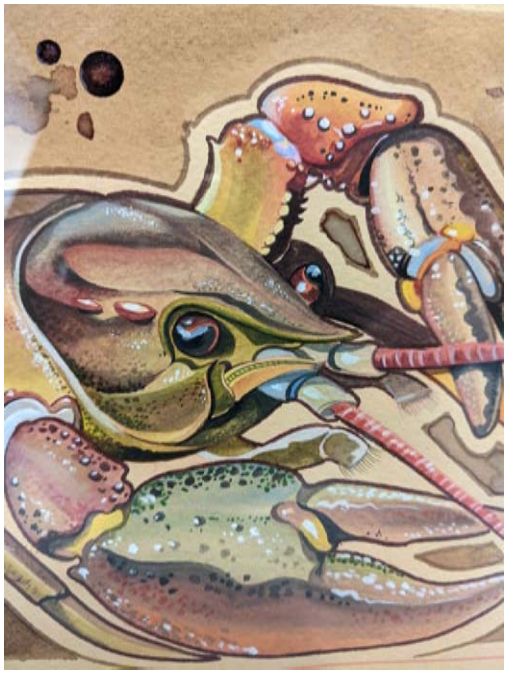

Обр. 24. *Петя Евлогиева с екипа на „Златната ябълка“.*

викателството да направят трейлъра на сериала, с който „Златната ябълка“ придобива популярност, като заявка за един по-голям проект. През 2016 г. Димитър, заедно с някои от първите си съмишленици, създава студио „Змей“, което провежда две успешни кампании за финансиране, няколко късометражни филми от вселената на „Златната ябълка“, няколко книги, турнета и безброй презентации, на развиващия се проект в различни градове, зали и институции, сред които е и представянето в Нощта на музеите през 2019 г. в Националния исторически музей. В социалните мрежи проектът има над 45 000 последователи. През 2020 г. БНТ излъчва пилотния епизод на „Златната ябълка“. 10 секунди от анимацията се правят за ден, а по-сложните сцени могат да отнемат месец. Целият 21-минутен епизод е подготвен за около половин година от сплотения колектив.

Обр. 25. *Изложба „Голямото завръщане“ в СУ „Св. Климент Охридски“, 2015 г.*

Обр. 26. *Петя Евлогиева, „Astacus astacus“ – смесена техника, 2015 г.*

В първата самостоятелна изложба на Петя Евлогиева са представени 4 оригинални творби, направени за изложбата „Голямото завръщане“. Тя е организирана от СУ „Св. Климент Охридски“ по повод Първата национална конференция по реинтродукция на консервационно значими видове в България през 2015 г. В Ректората са представени произведения на повече от 40 автори. Стилизираните илюстрации на растения на Петя Евлогиева се отличават сред тях, както по разпознаваемия стил на работа, така с използването на кафе, редом с акварел, гваш и маркер. След това изложбата е представена и в Националния природонаучен музей, Биологическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, Регионалния исторически музей – Благоевград, Природонаучния музей в Пловдив, Природонаучния музей в Русе и Ботаническата градина в Балчик.

Петя Евлогиева навлиза в полето на илюстрацията и добива голяма популярност със свой авторски проект за книга, който за изминалите няколко години продължава да се развива в поредицата за „Лиска“. Художничката започва да рисува „Лиска“ още през 2015 г. като приятелите и веднага разкриват самата нея в новия персонаж. „Лиска за мен е олицетворение на съвременната работеща майка, която по своя леко непохватен начин се опитва да балансира между домакинстване, майчинство – да е упора и пример на малките лисичета“, споделя Петя в интервю на Петър Петров за div.bg през 2016 г., когато работи по „Коледата на Лиска“, първата от три издадени книжки. В момента авторката работи по четвъртата. Работното и заглавие е „Отначало“. В нея отново присъства темата за мястото на работата в живота на майката, за загубата на дългогодишен труд и важната роля на семейството и близките в трудните моменти.

Обр. 27. *Оригинални илюстрации за поредицата „Лиска“ в изложбата „Петте пътя на Петя“.*

Първата издадена книга на Петя е „Коледата на Лиска“ от 2016 г. Тя е истински коледен подарък, опакован в направена за случая хартия и залепена с восъчен печат. Всяка една от книжките за представянето е грижливо приготвена с подобаващите за празника доброта и старание. Всяка от тях достига под елхата на своя получател с обичта не само на подаряващия я, но и с тази на нейната авторка и всички помагали за създаването и. Тук за първи път срещаме Лиска, наистина понякога тромава, не винаги безгрешна и блестяща, но винаги основна движеща сила в семейството. Окрилена от обичта и подкрепата на своя Метално, дори изморена, дори често претоварена от грижи, мисли за работата, сметките, ремонтите на дома и колата, тя винаги намира сили да направи топло и ароматно лакомство, с което да изненада малките лисичета. И дори не само това, в нейното сърце и техния дом, винаги има място за още едно, две или дори три

кутрета, копнеещи за обич и подслон. Сред лисичите персонажи винаги присъстват кучета, котета и птичета.

„Изгубеният плаж“ от 2017 г. е втората издадена книга от поредицата за Лиска и е част от петото издание на екологичната инициатива „Книги за смет“ на фондация „Credo Bonum” и издателство „Smart books”, които подаряват безплатно нови книги срещу килограм пластмасови отпадъци. В нея е застъпена темата за рециклирането и разделното изхвърляне на отпадъци, която трайно присъства в творчеството на художничката.

„Буря, мартеници и няколко гръмотевици“ от 2018 г. е третата книга от поредицата за познатата и любима за мнозина Лиска. Както личи от първата, посветена семейния уют и един от най-светлите празници – Коледата, така и от много други проекти на Петя Евлогиева, тя обича да ни напомня за това колко важни са традициите. Покрай забавните случки и правенето на мартеници в бабината къща, малките лисичета се научават на добрина, търпение, прошка, работливост, обич и неусетно стъпка по стъпка вървят по своя собствен път към създаването собствено голямо сплотено семейство.

Илюстрациите на Петя Евлогиева достигат до повече хора и най-вече до най-малките благодарение на успешната и работа съвместно с издателство „Рибка“ – едно от новите, малки издателства насочени към работата със съвременни художници и създаването на издания за деца, игри и други продукти с авторски илюстрации. Петя Евлогиева е автор на визията на: „Ангелчета за заспиване“ – малка игра с 20 приказно илюстрирани карти. Кратка и успокояваща, тя се превръща в семеен ритуал и помага на малките играчи да заспят. „Не се сърди жабче“, както предполага и името, това е семейна игра, подобна на „Не се сърди, човече!“. Тя съдържа две игри – „Не се сърди, жабче!“ и „Дама“. Те са разположени от двете страни на игрална дъска, която се сгълобява като пъзел. „Русалски игри“ е още една игра на издателство „Рибка“ с 31 авторски рисунки на Петя Евлогиева. През май 2019 г. художничката се включва в предизвикателството “MerMay” (Mermaid – May) в „Instagram“ и представя по една илюстрация всеки ден. Скоро след това всички приказни русалки от скицника оживяват в детската игра, на издателство „Рибка“.

Един от последните проекти, вдъхновили Петя Евлогиева, е „Конкурс за различни цветове и форми“. Той е организиран от „Faber–Castell – България“ по случай своята 260-годишнина в партньорство с магазин „Импресия“ и четирима художници. Всеки от тях представя една техника и подготвя по една рисунка за всяка от четирите седмици през април. Посредством тези публикации, те подкрепят и мотивират участниците в конкурса.

„Горичка в количка“ е още един от най-новите благотворителни проекти с участие на Петя Евлогиева. Това е съвместна инициатива на сдружение „Горичка“ и Съюза на лесовъдите в България, като част от образователния проект „Гората и климатичните промени“. Магдалена Малеева, Петя Димитрова и Жустин Томас изработват караваната, пътуват с групи деца от различни училища, запознават ги с теми свързани с опазването на природата и садят дръвчета. Петя Евлогиева е автор на шест картички за инициативата.

Обр. 28. *Оригинални илюстрации за „Куче-Календар“ в изложбата „Петте пътя на Петя“.*

„Куче-Календар“, 2021 г. е благотворителен календар с авторски илюстрации на кучета, подготвен от художничката Петя Евлогиева, в подкрепа на Фондация „R.E.D Pet“ и тяхната кауза „Rescue Every Different Pet“. Доброволците им спасяват от улицата десетки бедстващи животни и от години със собствени сили им осигуряват лечение, транспорт, и им намират постоянни домове.

В „Петте пътя на Петя“, първата самостоятелна изложба на Петя Евлогиева, са показани избрани оригинални илюстрации от всички изброени проекти, като във витрини са изложени и повечето от реализираните проекти – книги и игри. След тържественото и представяне в изложбена зала „Триъгълна кула на Сердика“ по случай празника на музея и града, изложбата е представена и в една от залите за временни експозиции в централната сграда на РИМ–София, където остава още месец.

„Триъгълна кула на Сердика“ – сравнително нова и все още добиваща популярност изложбена зала със сравнително голяма площ и съвременно експозиционно оборудване – постепенно все повече се припознава като предпочитано пространство за представяне на съвременни български и чуждестранни автори, както и на организации и кураторски колективи. На 22 септември там отваря врати изложбата „Скрити послания“, част от ежегодно провеждания „Sofia paper art fest“, Дни на японската култура в България. В нея са представени дарени и наградени произведения на японски автори от колекция „Аматерас“.

Между 26 и 30 октомври тази изложбена зала е сред местата, избрани

Обр. 29. *Откриване на изложбата „Петте пътя на Петя“.*

Обр. 30. *Никола Колев, „Бик“, монументална скулптура – месинг, 2002 г.*

Обр. 31. *Никола Колев, „Хубавка“ – 3D принт.*
Обр. 32. *Никола Колев, „Хубавка“ – екстериорна скулптура.*

за провеждането на осмото издание на DA Fest – international digital art festival, в който тази година са представени над 30 творци от различни държави. Това е още един от престижните форуми на съвременно изкуство в България, за който Регионален исторически музей – София вече е траен партньор.

На 7 октомври 2021 г. в голямата зала за временни експозиции на РИМ–София се открива още една изложба с участието на утвърдени съвременни художници. В изложбата „Паралелни светове“ на Никола Колев за първи път са събрани някои от най-емблематичните му творби. Сред тях е монументалната скулптура „Бик“, която се е намирала пред централния вход на фирмената сграда на „Киров и Бош“ в столицата. Други монументални произведения, както и такива от колекции и галерии в чужбина са представени с фотографии. Единствената творба, представена в изложбата с 3D модел, а не в оригинал, е монументална пластика от частна колекция в столицата.

Някои от най-впечатляващите творби в изложбата са скулптурите от серията „Троя“. Конете присъстват трайно в творчеството на Никола Колев и про-

Обр. 33. *Никола Колев, „Троя“ – бронз, 2020 г..*

Обр. 34. *Никола Колев, „Шах“ – месинг и мрамор.*

дължават да бъдат интерпретирани от него по нови начини. Вплитането на мотиви, свързани с античната ни история и археологията в произведенията му е вдъхновено от участието му в международния фестивал „Дни на тракийската култура“ по покана на Жорж Трак. Никола Колев използва релефни фрагменти от сцени на щита на Ахил и ги превръща в акценти в своите скулптури.

Особено впечатляващи сред творбите на скулптора са емблематичните шахове. Единият от тях, с размери 220 × 220 см от 2014 г. се състои от 32 авторски скулптури от месинг, подредени върху мраморна плоча. В изложбата са представени още два, по-малки по размер шаха. Във всеки от тях фигурите за игра са същият брой, различни авторски скулптурни творби.

Художникът, творецът рядко допуска намеса в своя личен свят, в своите съвършени и неприкосновени творби. В тази изложба откриваме поредица от

Обр. 35. *Никола Колев и Анелия Райкова, „Паралелни светове“: „Харизматичността на безкрая“ – смесена техника, 2021 г.*
Обр. 36. *Никола Колев и Панайот Панов, „Паралелни светове“: „Св. Георги и змея“ – смесена техника, 2021 г.*
Обр. 37. *Никола Колев и Тодор Райков, „Паралелни светове“: „Бетовен“ – смесена техника, 2021 г.*

Обр. 38. *Никола Колев и Мариана Вазарова, „Паралелни светове“: „Сияние от дълбините на океана“ – смесена техника, 2021 г.*
Обр. 39. *Никола Колев и Онник Каранфилян, „Паралелни светове“: „Умираща цивилизация“ – смесена техника, 2021 г.*
Обр. 40. *Никола Колев и Стоил Мирчев, „Паралелни светове“: „Светове“ – смесена техника, 2021 г.*

Обр. 41. *Никола Колев и Жорж Трак, „Паралелни светове“: „Буцефал“ – смесена техника, 2021 г.*
Обр. 42. *Никола Колев и Дончо Дончев, „Паралелни светове“: „Светове“ – смесена техника, 2021 г.*
Обр. 43. *Никола Колев и Тодор Мирчев, „Паралелни светове“ – смесена техника, 2021 г.*

произведения, които показват, че съвместната работа на двама силни художници не само е възможна, но и може да ни изненада. Никола Колев работи заедно със свои приятели. Всеки от тях, утвърден и независим автор, се впуска в предизвикателството да преобрази една от творбите му и да я направи своя. За по-малко от една година Анелия Райчева, Тодор Райчев, Дончо Дончев, Жорж Трак, Тодор Мирчев, Стоил Мирчев, Панайот Панов, Онник Каранфилян и Марияна Везарова превръщат 9 еднакви отливки с един от емблематичните коне на Никола Колев в неузнаваеми, различни, впечатляващи части от едно цяло – проектът „Паралелни светове“.

Удоволствието от разглеждането на творбите в залата на РИМ–София по време на вернисажа е съпроводено от музикалния съпровод на Йоанна-Мария Тодорова – дъщеря на Никола Колев.

Обр. 44. *Никола Колев, „Малки пластики“ – бронз, 2021 г.*

Обр. 45. *Никола Колев, „Женска фигура“ – бронз, 2016 г.*

На 20 октомври 2021 г. в още една от залите за временни експозиции на РИМ–София се открива изложбата „Dog Kingdom“. Младата художничка представя свой авторски проект за луксозно тесте карти за игра, изрисувани с елегантни птици и кралски кучета.

Обр. 46. *Плакат на изложбата „Dog Kingdom“.*

Обр. 47. *Анелия Пашова, „Асо пика“ – акварел, 2021 г.*

Тестето съдържа стандартните 52 карти, символизиращи седмиците в година. Тринадесетте основни карти символизират тринадесетте лунни месеца, четирите бои – сезоните. Художничката цели да се отдалечи от характерната стилизация на картите и се стреми да пресъздаде живи образи с техниката на класическия акварел, типична за нейното творчество. Впечатлена от историята на картата асо пика, превърнало се в символ и най-висока карта, след като на него започва да се поставя печат удостоверяващ платените данъци през XVIII век в Англия, художничката разработва илюстрацията за тази карта с кралска птица, пронизана от копие – пик. В сайта на Анелия Пашова има подробна информация, повече за първообразите и вдъхновението за останалите карти. Преди появата им в някои малки бутикови магазини и галерии в центъра на столицата, те могат да бъдат закупени в магазина на РИМ–София. В изложбата „Dog Kingdom” са представени всички оригинални илюстрации, както и проекти, етапи от работата на младата художничка.

Въпреки всички трудности и внезапно променящи се условия за работа, през изминалата година в музея и неговите филиали продължават да се провеждат все повече изложби и събития, насочени към представянето на съвременни автори. Макар основната и най-важна функция на музеите да е да съхраняват, изследват и представят своите експонати и историята, то не по-маловажна е и тяхна роля да моделират съвременния художествен и културен живот, да съхраняват късчета от настоящето и да ги запазят във времето.

Обр. 48. *Откриване на изложбата „Dog Kingdom“.*

S U M M A R Y

THE PLACE OF CONTEMPORARY ART IN REGIONAL HISTORY MUSEUM – SOFIA TEMPORARY EXHIBITIONS OF CONTEMPORARY BULGARIAN ARTISTS IN 2021

Hristina Grozdanova

For more than five years, after the opening of the new permanent exhibition of the of the Sofia History Museum in the restored building of the former Central Mineral Bath, the magnificent architectural monument has become a place for contemporary art. In addition to a large number of exhibitions presenting artifacts, exhibits, objects, works of art and archival photographs related to the history of the city, in the halls of the museum and in the branches, we can visit also exhibitions of contemporary Bulgarian and foreign authors, artistic groups and organizations.

Over the past few years, the museum has gradually become a lasting partner of several of the largest, regularly held events related to the development of contemporary art life in the capital. Among them are the *Paper Art Fest*, *DA Fest – International digital art festival*, *Biennial of Illustration* and others. Apart from them, exhibitions related to educational programs are also presented annually, as well as exhibitions of authors working in various fields. Despite all the hardships and changes that have occurred recently, in 2021 the Regional History Museum – Sofia managed to realize most of the planned events and exhibitions, including "Children's touches" - an exhibition of scholars of Mincho Todorov, an exhibition on the occasion of 60 years of Hristo Hristov, exhibition on the occasion of 65 years of Maria Krumovska, "Eqilibrium/Equilibrium: Lyrical and Expressive" with paintings and drawings by Alexander Telalim and Vasilen Vasevki, "Five Ways of Petya" first solo exhibition of Petya Evlogieva, exhibition "Parallel Worlds" by Nikola Kolev and the exhibition "Dog Kingdom" by Anelia Pashova.

***Fig. 1**. Opening of the exhibition "Children's touches".*

***Fig. 2**. Opening of the exhibition "Children's touches".*

***Fig. 3**. Opening of the exhibition "Children's touches".*

***Fig. 4**. Mincho Todorov in Sunlight children center.*

***Fig. 5**. Nasimo (Stanislav Trifonov) in Sunlight children center.*

***Fig. 6**. Poster of the exhibition "Children's touches".*

***Fig. 7**. The director of RHM–Sofia, Assoc. Prof. PhD. Veneta Handzhiyska-Yankulova, opens the exhibition of Maria Krumovska.*

***Fig. 8**. Maria Krumovska, "Woman" – ink painting, 1987.*

***Fig. 9**. Maria Krumovska, "Woman" – charcoal drawing, 2021.*

***Fig. 10**. Maria Krumovska, "Woman" – charcoal and chalk painting, 2021.*

***Fig. 11**. Maria Krumovska, "For Tina from mom" – ink painting, 2009.*

***Fig. 12**. Maria Krumovska, "For grandmother and grandson" – watercolour painting, 2021.*

***Fig. 13**. Maria Krumovksa, "Monkeys" – charcoal drawing, 2012.*

***Fig. 14**. Maria Krumovska, "Eagle" – ink painting, 2021.*

***Fig. 15**. Maria Krumovska, "Carnation" – watercolour painting, 2020.*

***Fig. 16**. Maria Krumovska, "Woman" – pottery, 1994.*

***Fig. 17**. Maria Krumovska, "Woman" – pottery, 2010.*

***Fig. 18**. Maria Krumovska, "An Egg" – porcelain, 2021.*

***Fig. 19**. Maria Krumovska, "Sea" – watercolour painting, 2020.*

***Fig. 20**. Opening of Maria Krumovska's exhibition in the Triangular Tower of Serdica Hall.*

***Fig. 21**. Poster of the exhibition "Five ways of Petya".*

***Fig. 22**. Opening of the exhibition "Five ways of Petya" in Triangular Tower of Serdica Hall.*

***Fig. 23**. Selected awards for tattooing.*

***Fig. 24**. Petya Evlogieva with the team of "The Golden Apple".*

***Fig. 25**. Exhibition "The Great Return" at Sofia University"St. Kliment Ohridski", 2015.*

***Fig. 26**. Petya Evlogieva, "Astacus astacus" – mixed technique, 2015.*

***Fig. 27**. Original illustrations for "Liska" Series in the exhibition "The Five Ways of Petya".*

***Fig. 28**. Original illustrations for "Dog-Calendar" in the exhibition "The Five Ways of Petya".*

***Fig. 29**. Opening of the exhibition "Five ways of Petya".*

***Fig. 30**. Nikola Kolev, "Bull" – monumental sculptor, brass, 2002.*

***Fig. 31**. Nikola Kolev,"Pretty" – 3D print.*

***Fig. 31**. Nikola Kolev, "Pretty" – exterior sculpture.*

***Fig. 33**. Nikola Kolev, "Troy" – bronze, 2020.*

***Fig. 34**. Nikola Kolev, "Chees" – brass and marble.*

***Fig. 35**. Nikola Kolev and Anelia Raykova, "Parallel worlds": "Charisma of infinity" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 36**. Nikola Kolev and Panayot Panayotov, "Parallel worlds": "St. George and the Dragon" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 37**. Nikola Kolev and Todor Raikov, "Parallel worlds": "Beethoven" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 38**. Nikola Kolev and Mariana Vazarova, "Parallel worlds": "Radiance from the depths of the ocean" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 39**. Nikola Kolev and Onnik Karanfilyan, "Parallel worlds": "Dying civilization" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 40**. Nikola Kolev and Stoil Mirchev, "Parallel worlds": "Worlds" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 41**. Nikola Kolev and George Trak, "Parallel worlds": "Buchefal" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 42**. Nikola Kolev and Doncho Donchev, "Parallel worlds": "Worlds" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 43**. Nikola Kolev and Todor Mirchev, "Parallel worlds" – mixed technique, 2021.*

***Fig. 44**. Nikola Kolev, "Small plastics" – bronze, 2021 .*

***Fig. 45**. Nikola Kolev, "Woman figure" – bronze, 2016.*

***Fig. 46.** Poster of the exhibition "Dog Kingdom".*

***Fig. 47**. Anelia Pashova, "Ace of spades" – watercolour painting, 2020.*

***Fig. 48**. Opening of the exhibition "Dog Kingdom".*

***Ключови думи:** съвременното изкуство, изложби, музеология, функции на музея*

***Key words:** contemporary art, exhibition, museology, museum functions*

Христина Грозданова
Регионален исторически музей – София
Отдел „История, етнография
и художествени ДКЦ"
hristinart@gmail.com

Hristina Grozdanova
Regional History Museum – Sofia
Department of History, Ethnography
& Artistic Movable Cultural Values
hristinart@gmail.com

Културно-историческо наследство
Cultural Heritage

Електронен бюлетин
Регионален исторически
музей – София

Бр. 04/2021

E-Bulletin
Regional History
Museum – Sofia

Vol. 04/2021

БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В ОБЛАСТТА НА НЕДВИЖИМОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО С АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОФИЛ (1878–1944 Г.). ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

Даниел Иванов

След Руско-турската война от 1877–1878 г. и Освобождението на България от османско владичество започва период на поетапно изграждане на държавните институции във всички сфери на обществения живот в страната, в това число и тези в областта на културата и културно-историческото наследство.

През годините различни български учени, като Здравко Радонов, Мария Радева, Симеон Недков, Стоян Денчев, София Василева, Магдалена Стаменова, арх. Йорданка Кандулкова, Даниела Ангелова и др. в контекста на своите изследвания проследяват историческия път на нормативната уредба, свързана с опазване на културно-историческото наследство на България.

Традициите в опазването на историческите паметници, наложени през епохата на Възраждането, намират благодатно поле за развитие след Освобождението. Независимо че след Берлинския конгрес страната е разпокъсана, в Княжество България и Източна Румелия се предприемат активни стъпки за институционализиране на тази дейност (Недков 2006, 75).

Първите предприети мерки за запазване на българските старини са дело на Временното руско управление. Към действащата руска армия още през 1876 г. е проектирано създаването на Канцелария за гражданските дела. Една от задачите ѝ е да събира необходимите статистически и исторически материали, въз основа на които да се изготвят бъдещите проекти за устройството на страната, в това число и културното управление на Българското княжество. След подписването на Санстефанския мирен договор Канцеларията е заменена от Руски императорски комисариат със седем отдела, един от които е свързан с народното просвещение и духовните дела, ръководен от Марин Дринов. Поставят се основите на държавната политика в областта по опазване на културното наследство. През 1877-1878 г. руското командване предприема мерки за издирване и съхранение на културните паметници, като се правят описания на някои известни крепости

и за стратегически цели „се изготвя топографска карта с изкуствените могили в българските земи“. Още в хода на войната, през 1877 г. се извършват теренни археологически проучвания на територията на Царевец, Трапезица и църквата „Св. 40 мъченици“ (Денчев, Василева 2010, 84–89).

На събрание на Славянското благотворително дружество от 29 октомври 1878 г. в Санкт Петербург, Пьотр Владимирович Алабин изнася доклад, в който съобщава за дейността на руската администрация по опазване и „възкресяване на най-древните светини“ на Велико Търново. Дадена е и идеята за реставрирането на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и превръщането ѝ в музей (Радонов 1983, 71). Руският музеен опит се предава на българската интелигенция, за да може в кратки срокове да се създаде необходимата организация и законодателна уредба за опазване на културно-историческото наследство в новоосвободена България (Недков 2006, 75).

Първата и основна задача на културната политика на младото Българско княжество е създаване на нормативна база, която да бъде основа за опазването на историческите, археологическите, етнографските и художествените ценности от разрушаване, ограбване и изнасяне извън пределите на страната.

На 16 април 1879 г. е приета Търновската конституция. Тя цели да утвърди социално-икономическите и политическите промени в българското общество след Освобождението. В нея липсват текстове, свързани с културното наследство от територията на Българското княжество, но за сметка на това се регламентира създаването на една необходима институция в областта на опазването на това културно наследство – Министерството на народното просвещение (Стаменова 2012, 37).

В следващите години в Източна Румелия са издадени различни окръжни и наредби, целящи да се ограничи разрушаването на културните ценности и износът им в чужбина (Божиков, Янков 1998, 21). Такива са: „Окръжно под № 42 от 30 януари 1880 относително до издирвание и прибирание на старини“, „Окръжно № 530 и № 531 от 10 април 1881 г. с наставление за дирение старини по могили“, „Окръжно под № 2770 от 29 октомври 1883 г. за събирание и пазение старини и снимание надписи от паметници“ и др. (Сборник от закони 1884, 239–240, 258–261, 331–333). През 1883 г. в „Периодическо списание“ Константин Иречек публикува „Упътване за събиране географически и археологически материали“, документ, който служи като ръководство за издирване и съхранение на исторически ценности на територията на Княжеството. В него чешкият учен дава указания, свързани с издирване и описване на останките от археологически обекти, като обръща внимание не само на античните и средновековните паметници, но и на тези от епохата на османското владичество (Денчев, Василева 2010, 93–95).

Тези документи, както и приетият на 27 април 1882 г. на заседание на Постоянния комитет на Източна Румелия „Публично-административен правилник за устройството на управлението на Областната библиотека и музей [в Пловдив б.а.] “ (ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а.е. 193) са едно добро начало в изграждането на нормативната рамка в сферата на опазването на културното наследство, но в тях липсват конкретни текстове, регламентиращи опазването на недвижимото културно

наследство с археологически профил (недвижимото археологическо наследство) и това е свързано с факта, че редовни археологически проучвания на територията на България започват едва в края на XIX век (Борисова 2002, 116). В едно изложение до княз Александър I от 1882 г. за положението на учебното дело и културната политика на държавата, се поставя въпросът за юридическата защита на паметниците на културата – „На някои места взеха се мерки за да се неразрушават и неразнасят стари паметници, което обаче иска законна защита“ (ДВ, бр. 9 от 1882, 68). През същата година е публикуван и „Списък на сградите на които строението, поправката и поддръжката се извършва от Министерството на Общите Сгради, Земеделието и Търговията“. Наред с всичките видове постройки, в него са включени „древните монументи“ и „историческите църкви“ (ДВ, бр. 129 от 1882, т. 5–6). Под наименованието „древни монументи“ се има предвид историческите и археологическите паметници (Андрейчин и др. 1995), намиращи се на територията на Княжеството. През 1984 г. музейният отдел при Публичната библиотека и музей в София изпраща до Министерството на обществените сгради, земеделието и търговията писмо, с което настоява да се задължат инженерите и строителите да вземат първи мерки за запазване на откриващите се старини. Две години по-късно музейният отдел напомня на Министерството, че много от старините се рушат и предлага да се избърза с гласуването на закон, а до тогава да се вземат „по-внушителни, по-строги мерки“. Посочена е необходимостта от изпращането на специалисти в страната, които „да изучат и описват местностите, дето са намерени старини“ и да вземат мерки за тяхното запазване. През 1887 г. отделът отново поставя въпроса за законната защита на българските старини, в това число и „неподвижните“ (Радонов 1977, 16).

Този методичен натиск от страна на музейния отдел на Публичната библиотека и музей в София оказва своето влияние. На 16 март 1888 г. е приет първият нормативен акт след Съединението на България (1885 г.) в областта на културно-историческото наследство – „**Временни правила за научни и книжовни предприятия**“ (ДВ, бр. 31 от 1888). В него се казва, че „откритите неподвижни старини, като храмове, крепости и други, гдето и да се намерят, се оставят под надзора на местната власт и са притежание на правителството“ (чл. 8). Същият текст е вписан и в гласувания на 27 ноември 1889 г. първи „**Закон за издирване старини и за спомагание на научни и книжовни предприятия**“ (ДВ, бр. 13 от 1890, чл. 8). В двата нормативни акта се определят и разрешенията за археологически разкопки, които се дават от Министерството на просвещението. За извършването на такива разкопки се иска разрешение (дозволение) директно или чрез местните власти от Министерството на просвещението (чл. 7), като лицата, които ще ръководят проучванията представят лична гаранция от двама поръчители. Дозволението може да има сила повече от две години (чл. 12), без да е упомената точната продължителност. Ръководителят на археолгическите разкопки няма право да предава или продава дозволението на други лица, а разноските за проучването са за негова сметка (чл. 15 и 16). Министерството на просвещението съставя и упътвания, които трябва да бъдат строго спазвани от лицата, които издирват старини (чл. 20). В последния член 21 Министерството на просвещението може да „командирова чиновници или други лица за издирвания и описвания на старини, на които дава съответствующе възнаграждение от предвидената за

това сума в бюджета“ (чл. 21). От направения прочит се вижда, че същността на текстовете на двата нормативни акта е подобна, като се забелязват известни корекции в някои от тях. И в двата текста се очертават две особености на дейността по опазване на недвижимото археологическо наследство. Първата е свързана с общественото внимание. В неговия фокус попадат всички недвижими археологически старини, като крепости, храмове и др. Архитектурата от по-ново време, която още функционира, не се осмисля като културна ценност, която носи своите културни послания и историческа информация, и не е обект на изучаване, описване и опазване (Кандулкова 2007, 64). Именно с наименованието „неподвижни старини“ се очертават най-вече стари обекти от епохите на праисторията, Античността, Средновековието и ранния османски период, като „храмове, крепости и др.“ без да се дава разяснение кои са тези други старини. Втората особеност е свързана с дейностите, които са регламентирани в двата нормативни акта относно недвижимото археологическо наследство. Дейностите, които се извършват по отношение на „неподвижните старини“ са преди всичко издирване и описване. За физическото опазване на недвижимите ценности изобщо не се споменава и няма регламентирана процедура, свързана със съхранението им. Опасността от тяхното разрушаване и загуба все още не се забелязва от държавните органи (Кандулкова 2007, 65). Макар и да не са на необходимата висота, тези два нормативни документа изиграват съществена роля и поставят основите в областта на издирването и описването на културно-историческото наследство (Камишева 2009, 38), и в частност на недвижимото археологическото наследство. Все пак несъвършенствата на текстовете, налагат необходимостта от тяхното изменение и допълнение скоро след приемането им.

През 1909 г. е приет „**Закон за народното просвещение**“, в който има специален отдел за „Културни и филантропически институти“ (ДВ, бр. 49 от 1909). В него са поместени и текстовете за Археологическия народен музей. Една от поставените цели на музея е „да се грижи за запазване и поддържане на всички паметници и старини в България, които имат архитектурно-художествено значение“ (чл. 375, буква „е“), като тук се включват и всички недвижими археологиочески ценности.

С тези нормативни актове се изчерпва законодателната политика на страната по отношение на опазване на недвижимото археологическо наследство, намиращо се на територията на Царство България до 1911 г. В текстовете им се открояват различни непълноти, поради което още в средата на 90-те години на XIX век Министерство на народното просвещение предприема действия за изготвянето на нов закон. С тази задача е натоварен чешкия археолог Карел Шкорпил. През 1900 г. той представя в Министерството своя проект, който за съжаление не е придвижен за обсъждане и гласуване в Народното събрание. Едва 4 години по-късно е назначена комисия в състав В. Добруски, Д. Агура, А. Митов и П. Данчев, която има за задача да изготви нов законопроект, свързан с опазването на културното наследство (Радонов 1977, 17). В изработването на текстовете дейно участие взимат и изтъкнати наши учени и просветни дейци като И. Шишманов, В. Златарски, А. Протич и др., които получават своето висше образование в най-големите европейски университети (Недков 2006, 79; Стаменова 2012, 53). След обстойни дебати в Народното събрание на 28 януари 1911 г. XIV ОНС гласува

„**Закона за старините**“, който е обнародван в Държавен вестник на 18 февруари с.г. (ДВ, бр. 37 от 1911). Отваря се нова страница в българското законодателство, свързано с издирване, изучаване и опазване на културното наследство на страната. Законът е съставен по образец на подобни европейски закони в сферата на опазване на културното наследство (ЦДА, ф. 177К, оп. 2, а.е. 1186, *л*. 281). Благодарение на този нормативен акт са издирени, разкрити, съхранени и опазени голяма част от археологическите паметници у нас. В чл. 1 се казва, че „Всички движими и недвижими старини в царството се намират под върховния надзор на Министерството на народното просвещение, което се грижи за тяхното запазване и поддържане“ (ДВ, бр. 37 от 1911, чл. 1). Според текста на закона в понятието „старини“ се включват и „паметници... от най-старо време до освобождението на България, които имат... [и] археологическо... значение, като стари сгради и развалини, градища, калета, окопи, могили“ (чл. 2).

Съществен принос на закона е създаването на институционална система в областта на опазване на културното наследство. Министерството на народното просвещение упражнява надзора и грижата за запазване на старините в Царството чрез Управление на народните музеи и библиотеки, местните археологически дружества, училищните, административни и пограничните власти (чл. 3). В новия закон се предвижда и създаване на Служба за запазване и поддържане на старините към Народния археологически музей в София, която се оглавява от директора му. Към Службата за старините се създава Комисия за старините, която се състои от директора на Народния археологически музей, който е и нейн председател, директора на Етнографския музей, директора на Народната библиотека, три лица, назначени от Министъра на народното просвещение и трима делегати по избор от археологическите дружества, които имат уредени музеи. Комисията може да функционира и без последните, като мандата на членовете й трае три години (чл. 4, 5 и 6). Тя взима решения относно издирването, запазването и поддържането на старините, като тези решения се утвърждават от Министъра на народното просвещение (чл. 7). Комисията определя и проучванията, които се предприемат от държавата, обсъжда заявленията, с които се иска разрешения за археологически сондажи и разкопки и се грижи за описване на старините и изработване на археологическа карта на България (чл. 7, букви „а“, „б“, „г“). Освен издирването и описването на старините, в закона от 1911 г. вече фигурира и цяла глава, отнасяща се за опазването на недвижимите културни ценности (гл. 3). Обръща се внимание и на опазването на недвижимите археологически ценности в градски условия. Ако при строителство на обществени постройки се открият „неподвижни“ старини, те трябва да бъдат запазени на място и „прегледани от компетентната власт“, като това трябва да стане до петдневен срок от датата на известяването за тях (чл. 13).

В отделна глава се разглеждат недвижимите старини (гл. 5), част от които са и недвижимите културни ценности с археологически профил, като „всички недвижими старини дето и да бъдат открити, принадлежат на държавата“ (чл. 25). Когато се изграждат нови постройки не трябва да се застрашава цялостта на недвижимото наследство, а при извършване на разкопки за издирване на природни богатства, ако те застрашават недвижимите ценности, то Министерството на народното просвещение спира тези проучвания (чл. 27). В цяла една глава от

закона се разглеждат проблемите, свързани с археологическите разкопки, провеждани в страната (гл. 6). Научните дружества и частни лица могат да провеждат археологически сондажи и разкопки за издирване на старини в цялата територия на Царството само с разрешение на Министерството на народното просвещение. Това разрешение се издава само на „български поданици и дружества" за археологически проучвания с научни цели, след получаването на мотивационно мнение на Комисията за старините. Разрешението е поименно и не може да бъде предоставено на друго лице (чл. 28, 30 и 31). Що се отнася до разрешения за археологически сондажи и разкопки в частни имоти, то те се издават след като се представи писмено съгласие на собственика на конкретния имот, където ще се провеждат проучванията (чл. 34). Министерството на народното просвещение уведомява Народния археологически музей за извършваните археологически проучвания, който от своя страна осъществява съответния надзор чрез свой пратеник или местните музеи и администрация. Лицата, които извършват съответните разкопки, са длъжни да уведомят съответния музей три дни предварително и да спазват всички негови разпореждания или тези на пратеника на Народния археологически музей (чл. 36). Разрешение за археологически проучвания при спазване на условията, регламентирани в закона, се дава и на чуждестранни научни институти и учени с постановление на Министерски съвет, а Министерството на народното просвещение изпраща постоянен делегат да инспектира процеса на разкопките. Разрешението за археологически разкопки важи една година. Лицата или дружествата, които получат такова разрешение са длъжни да представят в Народния археологически музей отчет за резултатите от проучванията, веднага след тяхното приключване или прекратяване (чл. 33, 37 и 39).

Законът за старините налага един централизиран управленски модел в сферата на културното наследство, начело с Министерството на народното просвещение. То от своя страна предоставя монопол при издирването, проучването и опазването на това наследство на Народния археологически музей в София, въпреки изразеното недоволство от страна на някои археологически дружества в страната, като Варненското и Плевенското (Стаменова 2012, 54). Категоричните постановки в закона, създават един по-стабилен правов ред в областта, както на издирването и изучаването на недвижимото археологическо наследство на България, така и в областта на неговото опазване. Въпреки това в него се забелязват и известни непълноти (Радонов 1977, 17), които са свързани най-вече с недвижимото културно наследство с архитектурен профил.

През 20-те години на XX век е взето решение да се съставят **Списъци на народните старини**, намиращи се на територията на Царство България. Тези списъци са съставени в Народния археологически музей, като в тях влизат около 100 археологически старини, като крепости, укрепления, селища, могили и други археологически обекти, над 100 църкви и множество манастири и други народни старини. Първият такъв списък излиза под № 1 съгласно протокол № 46 от 30 март 1927 г. на Комисията за старините (ДВ, бр. 69 от 1927, 5–6), а вторият малко след него под № 2 с протокол № 48 от 19 декември 1927 г. (ДВ, бр. 221 от 1927, 18–20). Следващите списъци – № 3 от 1928 г. (ДВ, бр. 89 от 1928, 4), № 4 от 1934 г. (ДВ, бр. 33 от 1934, 610) и № 5 от 1938 г. (ДВ, бр. 37 от 1939, 3) просто допълват предходните два, като в тях са включени 27 културни паметника, от които

църквите преобладават. Според обявление на българските власти „Законът за старините“ остава в сила и спрямо всички ценности, които не са обявени чрез специални списъци за народни, като за такива ще се смятат всички надгробни и селищни могили, стари окопи, мегалитни паметници и др. (ДВ, бр. 69 от 1927, 5–6).

Поради някои пропуски относно опазването на старините в населени места и засиленото строителство в първите десетилетия на XX век през 1936 г. е издадена „**Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населени места**“ и правилник за нейното прилагане (ДВ, бр. 135 от 1936). Взети са мерки за опазването и на археологическите паметници, като стари сгради, калета, развалини, могили, църкви и др. (чл. 1, буква „б“). В наредбата се урегулира начина на запазване на тези паметници, както и регламента за застрояване на места, където има такива старини. В чл. 10 се казва, че „ако при извършването на строежи, частни, общински и държавни, се открият старини, предприемачите и собствениците са длъжни да съобщат на местния музей, а при липса на такъв, на общинската власт. Местният музей или общинската власт... са длъжни да спрат работата и веднага да известят Народния музей“, а той в двудневен срок за София и седемдневен за провинцията трябва да направи оглед на недвижимите археологически ценности и да даде разрешение за продължаване на работата (чл. 10). В така формулирания текст не е регламентиран процеса по самото изследване, запазване и съхранение на открития археологически паметник. Какво се случва с недвижимия археологически паметник след като огледът приключи? Този проблем не е урегулиран в наредбата. Дейностите по проучване и опазване на обекта вероятно се извършват набързо или изобщо не се осъществяват, след което се дава разрешение за продължаване на строителните дейности.

На 17 декември 1937 г. е приета „**Наредба за църковните старини в Царството**“, одобрена от Светия Синод. Според нея църковни старини са „всички подвижни и неподвижни паметници на църковното минало, били те строителни, живописни, писмени, а именно: храмове, стари строежи, мозайки и др.“ (чл. 2). Светият Синод е този орган, който съблюдава за запазването на църковното наследство, чрез органите на Църковния историко-археологически музей (чл. 8). Решено е да се създаде смесена комисия, която да разрешава всички въпроси, свързани с поддържането и опазването на църковните ценности (ЦДА, ф. 177К, оп. 2, а.е. 889, *л*. 43 гр. – 44 гр.).

В края на 30-те години се подготвя проект за нов „**Закон за старините**“, който трябва да замени този от 1911 г. В мотивите на проектозакона се посочва, че са изминали 28 години от приемането на „Закона за старините“ и с времето се появяват „някои непълноти и несъобразености“ със съвременността, които затрудняват неговото прилагане. По тази причина ценни исторически паметници своевременно не са били защитени и запазени. Според българските археологически среди е необходимо създаването на един нов, по-пълен, по-целесъобразен и по-строг закон. В законопроекта се предвижда, по подобие на стария закон, върховния надзор върху всички движими и недвижими старини да се осъществява от Министерството на народното просвещение, като текстът е разширен и включва църковните старини и музеи на Българската православна

църква (ЦДА, ф. 177К, оп. 2, а.е. 1186, *л*. 281–282). Определението за недвижими старини с археологическо значение е разширено, като в него се включват освен стари сгради, развалини, градища, калета, окопи, могили, и пещери, подземни зидове (основи) на стари постройки, землени насипи (валове), крепостни стени, крепостни порти, отбранителни кули и др. (Пак там, *л*. 137). Освен издирването, описването, изучаването и опазването на недвижимите археологически паметници в текстовете на законопроекта е включена и дейност по поддържането на старините (Пак там, *л*. 139). Във връзка с опазването на недвижимото културно наследство, проектозакона предвижда и съставянето на описи на недвижимите старини в страната, в това число и на археологическите паметници, като държавата ще полага грижи за запазване интересите на собствениците на места, където са открити културни ценности, надявайки се, че с тези мерки ще се предотврати тяхното укриване и разрушаване (Пак там, *л*. 282). Според закона от 1911 г. недвижимите старини, където и да са открити, принадлежат на държавата. Частни имоти в които са открити археологически старини, могат да бъдат отчуждени от държавата, като не е ясно обаче какво се случва с недвижимите археологически паметници в неотчужденте имоти. Поради липсата на средства голяма част от тези имоти остават неотчуждени и в почти всички случаи културните ценности в тях са разрушавани, като материалът е използван за строителни дейности. В законопроекта от 1939 г. тази материя е уредена, като се позволява на собствениците да разрушават, след обстойно проучване на археологическия обект и когато това се налага от жизнените и стопански им интереси. Разрушаване на старини само за да се извлече строителен материал е абсолютно забранено (Пак там, *л*. 283). В закона от 1911 г. са предвидени единствено парични глоби до 2000 *лв*. за разрушаването на недвижими културнни ценности. Тези мерки не спират собствениците на имоти, в които се намират недвижими културни ценности да ги разрушават за извличането на строителен материал за десетки хиляди левове. По отношение на наказателните санкции проектозакона предвижда освен глоби от 200 до 50 000 *лв*. и углавна отговорност за виновните, ако разрушаването на старината е станало умишлено (Пак там, *л*. 284). В законопроекта отново има отделна глава за „Недвижимите старини“, а в глава „Разкопките“ са разгледени проблемите, свързани с археологическите сондажи и проучвания. В чл. 33 се отправя препратка към „Наредбата-закон“ от 1936 г., според която се уреждат начините за новото строителство, което засяга недвижимите културни ценности (Пак там, *л*. 272–274). В новия закон се цели да бъдат спрени и иманярите, които разкопават могили, крепости и други обекти (Пак там, *л*. 283) и нанасят непоправими щети на археологическото наследство (ЦДА, ф. 177К, оп. 2, а.е. 889, *л*. 363). За съжаление Проектозакона за старините от 1939 г. не е приет.

Въпреки своето несъвършенство законодателството в областта на опазване на недвижимото културно-историческо наследство с археологически профил в периода след Освобождението на България от османско владичество до Втората световна война (1939–1945 г.) поставя основата за развитието на една широкомащабна дейност от страна на държавата в лицето на Министерство на народното просвещение, Народния археологически музей в София, Комисията за старините, местните археологически дружества, училищните, административните и пограничните власти.

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

Нормативни и архивни документи

Временни правила за научни и книжовни предприятия. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 31 от 1888.

Главно изложение до княза за положението на учебното дело в България. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 9 от 1882.

Закон за издирване старини и за спомагание на научни и книжовни предприятия. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 13 от 1890.

Закон за народното просвещение. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 49 от 1909.

Закон за старините. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 37 от 1911.

Закон за старините (проектозакон от 1939 г.). – Централен държавен архив (ЦДА), ф. 177К, оп. 2, а.е. 1186.

Изложение на мотивите към законопроекта за старините. – Централен държавен архив (ЦДА), ф. 177К, оп. 2, а.е. 889.

Наредба за църковните старини в Царството. – Централен държавен архив (ЦДА), ф. 177К, оп. 2, а.е. 889, *л*. 43 гр. – 44 гр.

Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населени места. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 135 от 1936.

Окръжно № 42 от 30 януари 1880 г. относително до издирване и прибиране на старини. – В: Сборник от закони, правилници и наредби по Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г. Пловдив, 1884.

Окръжно № 530 и № 531 от 10 април 1881 г. с наставление за дирение старини по могили. – В: Сборник от закони, правилници и наредби по Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г. **Пловдив, 1884.**

Окръжно под № 2770 от 29 октомври 1883 г. за събирание и пазение старини и снимание надписи от паметници. – В: Сборник от закони, правилници и наредби по Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г. Пловдив, 1884.

Публично-административен правилник за устройството на управлението на Областната библиотека и музей. – Централен държавен архив (ЦДА), ф. 20К, оп. 1, а.е. 193, *л*. 43–44.

Списък на народните старини № 1. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 69 от 1927.

Списък на народните старини № 2. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 221 от 1927.

Списък на народните старини № 3. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 89 от 1928.

Списък на народните старини № 4. – В: Държавен вестник (ДВ) бр. 33 от 1934.

Списък на народните старини № 5. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 37 от 1939.

Списък на сградите на които строенето, поправката и поддръжката се извършват от Министерството на общите сгради, земеделието и търговията. – В: Държавен вестник (ДВ), бр. 129 от 1882.

Литература

Андрейчин и др. 1995: Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илиев, Н. Костов, Ив. Леков, Цв. Тодоров. Български тълковен речник. Допълнен и преработен от Д. Попов. София, 1995.

Божиков, Янков 1998: В. Божиков, Н. Янков. Културно-исторически ценности. Правни аспекти. София, 1998.

Борисова 2002: И. Борисова. Един специален вид археологически музей. – В: История, 4–5, 2002, 113–119.

Денчев, Василева 2010: С. Денчев, С. Василева. Държавна политика за културно-историческото наследство на България, 1878–2009. София, 2010.

Камишева 2009: Камишева, М. Археологическото наследство на Стара Загора и неговото опазване. – В: Паметници, реставрация, музеи, 3–4, 2009, 38–43.

Кандулкова 2007: Й. Кандулкова. История на опазването на архитектурното наследство в България до Втората световна война. Дисертация, УАСГ (не публикувана). София, 2007.

Недков 2006: С. Недков. История на музейното дело в България. София, 2006.

Радонов 1977: Радонов, З. Първите законодателни актове за запазване на старините в България. – В: Музеи и паметници на културата, 3, 1977, 16–18.

Радонов 1983: З. Радонов. Музейното дело и културната политика на българската боржуазна държава в първите петнадесет години след Освобождението (1878–1893). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. София, 1983, 69–79.

Стаменова 2012: М. Стаменова. Модели на опазване на културното археологическо наследство в България. София, 2012.

S U M M A R Y

BULGARIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF IMMOVABLE CULTURAL HERITAGE WITH ARCHAEOLOGICAL PROFILE (1878–1944). HISTORICAL REVIEW

Daniel Ivanov

In this study, an attempt was made for historical review of the Bulgarian legislation in the field of immovable cultural heritage with an archaeological profile in the period 1878–1944. The first regulations related to the protection of Bulgarian's cultural and historical heritage are a good start for building the legislative framework in the field of cultural heritage protection. In the following decades until the Second World War, a number of normative acts were adopted, which regulated the status and the way of preservation of the archeological cultural values.

Ключови думи: *археологическо наследство, българско законодателство, исторически преглед*

Key words: *archaeological heritage, bulgarian legislation, historical review*

Д-р Даниел Иванов
Регионален исторически музей – София
Отдел „Недвижими културни ценности“
daniel_ivanov1979@abv.bg

Daniel Ivanov, PhD
Regional History Museum – Sofia
Department of Immovable Cultural Values
daniel_ivanov1979@abv.bg